

De Rol van Cultuurhistorie in Stedelijke Projecten

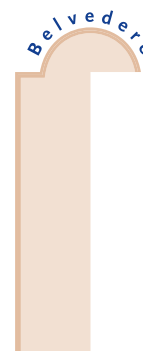
Anneke van Mispelaar
Ceciel Nyst

Redactie: Marjo van Loon

Opdrachtgever:
Uitvoering:

Auteurs:
Bewerking en eindredactie:
Vormgeving:
Afbeeldingen omslag:

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
Buiten, Bureau voor Economie & Omgeving
AAC/Projectenbureau
Anneke van Mispelaar en Ceciel Nyst
Marjo van Loon
ROB afdeling Communicatie
Gemeente Gorichem

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Samenvatting	7
1 Inleiding	15
1.1 Onderzoekskader	15
1.2 Probleemstelling	16
1.3 Vraagstelling	17
1.4 Werkwijze	18
2 Projectanalyse	19
2.1 Inleiding	19
2.2 Gorinchem: Toevallige vondst ingepast in ontwerp	20
2.3 Van Goudse fabriek naar Koningshof	23
2.4 Orde en regelmaat in Apeldoorn	25
2.5 ‘s Hertogenbosch: Versterking van de vesting	27
2.6 Leiden: Het verhaal van het meel	29
2.7 Mosae Forum: doorkijkje naar Maastrichtse Middeleeuwen	31
2.8 Haarlem: De Appelaar, justitie en de dood	33
2.9 Koers West Nijmegen	35
Schematisch overzicht van de projecten	37
3 Bevindingen	39
4 Tot Besluit	49
4.1. Goede omgang met cultuurhistorie	49
4.2. Cultuurhistoriebreed..., maar toch even aandacht voor archeologie	49
4.3. Emancipatie van cultuurhistorie in ruimtelijke ordeningsprocessen	51
Bijlage 1 Geraadpleegde bronnen	53
Bijlage 2 Overzicht betrokken personen	57
Bijlage 3 Vragenlijst vraaggesprekken	59

VOORWOORD

Nederland is een dichtbevolkt gebied. Vooral in de dichtbevolkte verstedelijkte gebieden is de vraag naar kostbare grond en ruimte groot. Of het nu gaat om oude binnensteden of om te verstedelijken gebieden in voormalig landelijk gebied; de ontwikkeling van bedrijventerreinen en infrastructuur, de bouw van woonwijken en de herontwikkeling van oude stadwijken leggen een enorm beslag op kostbare grond. De cultuurhistorische waarden staan daarmee ook enorm onder druk en vragen extra zorg en aandacht.

Om meer inzicht te krijgen in de specifieke stedelijke problematiek heeft de ROB het project *AMZ en Verstedelijking* opgezet. Het valt binnen het themaprogramma Archeologie en Landschap en heeft als doel een strategie te ontwikkelen voor de omgang met archeologische waarden in stedelijke context. Binnen dit project is al eerder *Plannen met Cultuurhistorie* verschenen. Het rapport *De Rol van Cultuurhistorie in Stedelijke Projecten* dat nu voor u ligt, is daar een vervolg op. Van acht stedelijke projecten is onderzocht welke plaats de cultuurhistorie heeft gekregen. Aansluitend bij de tendens om de cultuurhistorie zoveel mogelijk integraal te benaderen, zijn in de analyses archeologie, historische stedenbouw en historische geografie opgenomen. De analyses geven inzicht in de mechanismen en de krachten die van invloed zijn op de rol van cultuurhistorie in stedelijke ontwikkelingsprojecten. Het rapport geeft aanknopingspunten voor de ontwikkeling van een strategie en bijbehorend instrumenten voor de omgang met cultuurhistorie in stedelijke omgevingen.

De Rol van Cultuurhistorie in Stedelijke Ontwikkelingen maakt tevens deel uit van de Nederlandse bijdrage aan het Interreg IIIB project Planarch2 waarin de ROB de Nederlandse partner is. In Planarch2 onderzoeken de deelnemers uit Engeland, Noord-Frankrijk, Vlaanderen, Wallonië en Nordrhein-Westfalen en Nederland de verschillende aspecten van archeologie en ruimtelijke ordening. Centraal staat één van de hoofduitgangspunten van het Verdrag van Malta: de historische omgeving moet volwaardig onderdeel uitmaken van de belangenafweging in de ruimtelijke ordening.

Voor de ROB is het deel waarin de rol van cultuurhistorie en stedelijke ontwikkeling wordt onderzocht het belangrijkste onderdeel. Dit rapport en het reeds eerder genoemde *Plannen met Cultuurhistorie* zijn hier de producten van. Daarnaast maakt de ROB ook de synthese van de onderzoeken van de deelnemende partners. Hierdoor is vergelijking met andere Europese landen mogelijk en kunnen we wellicht lering trekken uit de situatie in het buitenland. De synthese verschijnt in juni 2006.

Bij het onderzoek en de totstandkoming van het rapport zijn verschillende partijen en mensen betrokken. Ik wil allereerst de projectleiders en andere betrokkenen van de geanalyseerde projecten bedanken. Zonder hun bereidheid tijd en energie in de interviews te steken en vooral ons een kijkje in hun keuken te gunnen, zou het onderzoek niet het huidige resultaat hebben opgeleverd. Daarnaast heeft de begeleidingscommissie van dit project grote betrokkenheid getoond en actief meegewerkt aan de realisatie van het definitieve rapport. Ook hen wil ik bedanken voor hun bijdrage.

Marjo van Loon
Projectleider Planarch2
April 2006

Samenvatting

De rol van cultuurhistorie in stedelijke projecten

Cultuurhistorie in stedelijke ontwikkeling

Centraal thema van dit onderzoek is de rol van cultuurhistorie in stedelijke ontwikkelingsprojecten. Onder cultuurhistorie vallen archeologie, historische geografie en historische (steden)bouwkunde.

Planarch2

Opdrachtgever is de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). Het project vindt plaats in het kader van het Europese Interreg IIIB-project Planarch2, waarin de ROB partner is, en wordt dan ook voor een groot deel gefinancierd uit het programma *Interreg IIIB NWE* van de Europese Unie (zie www.planarch.org). Het Projectbureau Belvedere heeft ook een financiële bijdrage geleverd. Binnen de ROB maakt dit onderzoek deel uit van het project *AMZ en Verstedelijking* dat als doelstelling heeft het ontwikkelen van een gebiedsgerichte, cultuurhistoriebrede strategie voor de omgang met archeologische waarden in stedelijke context.

De begeleidingscommissie voor dit onderzoek bestond uit vertegenwoordigers van de ROB, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), het Convent van Gemeentelijk Archeologen, het Projectbureau Belvedere en de Gemeente Houten.

Probleemstelling

Het behoud van cultuurhistorische waarden staat vooral in het stedelijk gebied onder druk. In de stad is de ruimte schaars en zijn de belangen groot. Het ruimtelijk rijksbeleid is erop gericht stedelijke groei deels binnen de grenzen van de 'bebouwde kom' te accommoderen. Hierbij staan vooral de onzichtbare en onbekende waarden zoals archeologie of naoorlogse wederopbouw wijken onder druk. Maar tegelijkertijd biedt stedelijke ontwikkeling kansen voor cultuurhistorie, zoals duurzaam behoud door zorgvuldige inpassing in het stedenbouwkundig ontwerp en het verbeelden in de leefomgeving.

De onderzoeksvragen zijn:

1. In welke fase van het planproces speelt cultuurhistorie een rol?
2. Waarom wordt cultuurhistorie ingebracht en door wie?
3. Wat is de rol van cultuurhistorie in het planproces en hoe wordt hier in de praktijk mee omgegaan?
4. Hoe wordt de ontwikkeling van de cultuurhistorische waarden bekostigd?
5. Welke meerwaarde heeft cultuurhistorie in de projecten en hoe wordt die tot ontwikkeling gebracht?
6. Wat zijn de succes- en faalfactoren bij de integratie van cultuurhistorie in gemeentelijke projecten in stedelijke gebieden?

Om deze onderzoeksvragen te beantwoorden zijn de volgende acht stedelijke ontwikkelingsprojecten geanalyseerd op de rol van cultuurhistorie:

Naam project	Projectleiding
1. Laag Dalem Zuid	Gemeente Gorinchem
2. De Appelaar	Gemeente Haarlem
3. Mosae Forum	Gemeente Maastricht
4. Koningshof	Gemeente Gouda
5. De Meelfabriek, Leiden	De Meelfabriek C.V. (o.a. SLS Wonen)
6. Koers West	Gemeente Nijmegen
7. Van Haftenpark	Gemeente Apeldoorn
8. Versterkt Den Bosch	Gemeente 's-Hertogenbosch

Op pagina 38 en 39 staat een schematische weergave van de projecten.

Tot slot wordt in hoofdstuk 4 aangegeven hoe de ROB de resultaten van het onderzoek wil gebruiken.

Bevindingen

In het onderzoek naar de rol van cultuurhistorie in stedelijke projecten zijn acht stedelijke inrichtingsprojecten geanalyseerd. Hieronder worden de bevindingen aan de hand van de onderzoeksvragen samengevat.

1. In welke fase van het planproces speelt cultuurhistorie een rol? Waarom wordt cultuurhistorie ingebracht en door wie?

Behoud en/of ontwikkeling van cultuurhistorie in ontwikkelingstrajecten is gewenst. In het algemeen wordt gezegd dat het dan van belang is dat cultuurhistorie vroeg in het proces betrokken wordt. Het onderzoek onderschrijft deze opvatting. Wel is een onderscheid te maken tussen stadsuitbreidingen in voormalig landelijk gebied en ontwikkelingen in (binnen)stedelijk gebied.

Bij stadsuitbreidingen in landelijk gebied geldt zeker dat vroegtijdige inbreng goed is. Voor binnenstedelijke gebieden is tijdige inbreng veel minder een garantie voor behoud en ontwikkeling. In voormalig landelijk gebied kan het verantwoordelijke bestuur cultuurhistorie makkelijker betrekken omdat het flexibel kan omgaan met de andere randvoorwaarden als verkeer en milieu. Behoud *in situ* is vaak wel mogelijk en bouwplannen kunnen aangepast worden.

In binnensteden is de ruimtelijke druk hoger, zijn de bouwopgaven meestal complexer en spelen andere belangen zoals milieu en verkeer een grote rol. Bovendien kan bij ontwikkelingen in stedelijk gebied vaak geen archeologisch vooronderzoek plaatsvinden en is behoud *in situ* moeilijk. Wel is het wel mogelijk om cultuurhistorie vroegtijdig in te brengen via een goed gemeentelijk beleid, een beleidskaart of archiefonderzoek.

Uit de projecten blijkt echter ook dat het tijdige inbreng nog geen garantie is voor behoud of ontwikkeling. Er kunnen zich omstandigheden voordoen waardoor zowel behoud *in situ* als archeologisch onderzoek onmogelijk wordt. Maar ook in dergelijke gevallen kan de cultuurhistorie nog steeds als inspiratie dienen bij het ontwerp.

Het is wel duidelijk dat naarmate het cultuurhistorisch belang later in het proces aan de orde komt, het lastiger wordt om het mee te nemen in de planvorming.

2. Waarom wordt cultuurhistorie ingebracht, en door wie?

Aanleiding om cultuurhistorie in te brengen is in het algemeen de (vermoedelijke) aanwezigheid van cultuurhistorische waarden in ontwikkelingsprojecten. In de meeste onderzochte projecten nam de gemeente het initiatief voor het integreren van cultuurhistorie: de gemeente is immers verantwoordelijk voor een goede omgang met cultuurhistorie in ruimtelijke ordeningsprocessen. Sommige gemeenten hebben een archeoloog of cultuurhistoricus in dienst die zorgt voor de juiste plek van de cultuurhistorie in de stedelijke ontwikkelingen. De provincies toetsen of bij plannen voldoende rekening is gehouden met cultuurhistorie, en of de ontwikkelingen passen in het Streekplan en het provinciaal beleid. Ook particulieren kunnen zorgen voor de inbreng van cultuurhistorie in de ontwikkelingsplannen. In de onderzochte projecten waren de ROB en de RDMZ op de achtergrond betrokken in die gevallen waarin sprake was van rijksmonumenten, waarden van nationaal belang of bij vragen over het integreren van cultuurhistorie in planvormingsprocessen.

3. Wat is de rol van cultuurhistorie in het planproces, en hoe wordt hier in de praktijk mee omgegaan?

Het blijkt dat er verschillend met cultuurhistorie omgegaan kan worden. In sommige projecten voelt men het vooral als een verplichting om er rekening mee te houden, omdat het nu eenmaal wettelijk zo bepaald is of omdat de maatschappelijke druk groot is. In andere projecten bouwt men nadrukkelijk voort op de aanwezige cultuurhistorie, is cultuurhistorie juist een inspiratiebron en geeft het richting en kwaliteit aan de nieuwe ontwikkeling. In een aantal gemeenten is door de ervaring met cultuurhistorie een traditie ontstaan waarin het een belangrijke rol heeft in ontwikkelingstrajecten. Hier bestaat een goed ontwikkeld beleid ten aanzien van archeologie en monumenten. In een aantal gevallen heeft de gemeentelijke politiek bijzondere aandacht voor cultuurhistorie.

In gemeenten zonder duidelijke visie op de rol van cultuurhistorie in stedelijke ontwikkeling is de inbreng vaak toevallig door toedoen van bijvoorbeeld een initiatiefrijke projectontwikkelaar of particulier, of een toevallige cultuurhistorische ontdekking.

De integratie van archeologie in stedelijke ontwikkeling verloopt moeilijker dan de integratie van de overige cultuurhistorische waarden. Dat komt omdat archeologische waarden vaak onzichtbaar en onbekend zijn, kennis moeilijker te verkrijgen is en behoud *in situ* niet mogelijk is. Ook bij cultuurhistorie als inspiratiebron, blijkt vaak niet de archeologische invalshoek gekozen te worden.

Verschillende sectorale belangen

Bij stedelijke ontwikkelingsplannen spelen verschillende sectorale belangen waarvan cultuurhistorie er slechts één is. In een aantal gemeenten is cultuurhistorie een vast onderdeel in de procedures bij planontwikkeling en in een aantal onderzochte projecten heeft cultuurhistorie zelfs een bijzondere, toonaangevende positie. Soms wegen economische en maatschappelijke belangen zwaarder dan de cultuurhistorische. In een aantal gevallen kunnen verschillende belangen gecombineerd worden en krijgen de cultuurhistorische waarden een belangrijke betekenis voor andere functies in de stad. Volledig behoud is dan weliswaar niet gerealiseerd, maar gedeeltelijk behoud wel omdat de waarden een nieuwe functie hebben.

4. Hoe wordt de ontwikkeling van de cultuurhistorische waarden bekostigd?

Het is gangbaar om de extra kosten voor bijvoorbeeld inventarisatie en analyse, aanpassing van de plannen, en speciale maatregelen binnen de exploitatie van het project te verrekenen. Soms worden elders fondsen geworven. Drie van de onderzochte projecten hebben Belvedere-subsidie ontvangen voor de planvorming.

In die gevallen waar nieuwbouw werd gerealiseerd, betrof het woningen in de duurdere segmenten. In de onderzochte projecten stonden de ontwikkelaars open voor cultuurhistorie en hielden zij rekening met de extra kosten in de grondexploitatie. De rol van de gemeente was hierin belangrijk: zij voerden de regie over het project en brachten het cultuurhistorisch belang in.

5. Welke meerwaarde heeft cultuurhistorie in de projecten en hoe wordt het tot ontwikkeling gebracht?

Bij alle projecten wordt de meerwaarde van cultuurhistorie voor de omgevingskwaliteit min of meer herkend. Naarmate de (economische) meerwaarde sterker erkend wordt, is men eerder geneigd de cultuurhistorie te gebruiken. Niet in alle gevallen wordt optimaal gebruik gemaakt van de potentiële meerwaarde. In een aantal projecten levert cultuurhistorie ook een positieve bijdrage aan het imago van de locatie of de stad.

Innovatieve oplossingen

In een aantal onderzochte projecten worden creatieve en innovatieve oplossingen gezocht om de meerwaarde van de cultuurhistorie optimaal te gebruiken. De volgende zaken vallen op:

- Soms ligt de oplossing buiten het vakgebied van de cultuurhistorie en kunnen belangen gecombineerd worden.
- Door zogenaamd ontwerpend onderzoek kunnen nieuwe uitgangspunten en kaders gecreëerd worden en wordt informatie geleverd voor het masterplan.
- De samenwerking van verschillende partijen en het combineren van verschillende typen kennis leidt tot innovatieve oplossingen.
- Goede architecten en creatieve projectleiders leveren een positieve bijdrage. Bepalend is goed opdrachtgeverschap van de gemeente.

Gezamenlijk begrippenkader

Een gezamenlijk begrippenkader waarin alle partijen dezelfde uitgangspunten hanteren ten aanzien van cultuurhistorie en stedelijke planning, draagt bij aan een snel en creatief proces. Het is goed dat de verschillende partijen elkaars taal en werkwijze leren kennen.

6a. Wat zijn de succesfactoren bij de integratie van cultuurhistorie in gemeentelijke projecten in stedelijke gebieden?

Kennis van de aanwezige cultuurhistorische waarden

Een uitgebreide integrale cultuurhistorische inventarisatie is een belangrijke succesfactor te noemen. Gedetailleerde informatie over cultuurhistorie blijkt nuttig in het plannings- en ontwerpproces en speelt een rol bij de communicatie over het project.

Het is van belang dat de inventarisatie een integraal karakter heeft, dat wil zeggen dat zowel historische stedenbouw als archeologie en historische geografie zijn opgenomen.

Cultuurhistorisch beleid/ waardenkaarten

Versillende gemeenten streven er nadrukkelijk naar het cultuurhistorisch beleid te verankeren in het ruimtelijke ordeningsbeleid. Dat doet men onder andere door cultuurhistorische informatie toegankelijk en bruikbaar te maken voor medewerkers ruimtelijke ordening en projectleiders van ontwikkelingsprojecten. Een toegankelijk informatiesysteem is een goed instrument om cultuurhistorische waarden in een vroeg stadium te betrekken bij bouwprocessen. Op basis van de kennis van de aanwezige waarden kan de gemeente haar beleid bepalen, beleidskaarten maken en besluiten tot een meer gedetailleerde inventarisatie en analyse.

De rol van de gemeente

De gemeenten spelen een cruciale rol bij het inbrengen van cultuurhistorie in stedelijke ontwikkelingsprojecten om de volgende redenen:

1. Gemeenten zijn verantwoordelijk voor een goede ruimtelijke ordening en voor de inbreng van cultuurhistorie. Zij kunnen in hun beleid cultuurhistorie opnemen als randvoorwaarde of als uitgangspunt bij ruimtelijke ordenings-ontwikkelingen.
2. De gemeente heeft in veel gevallen de regie over een project, bepaalt de voorwaarden waaronder stedelijke ontwikkeling plaatsvindt en kan zorgen voor een structurele inbedding van cultuurhistorie in stedelijke ontwikkeling.
3. De gemeente kan cultuurhistorie onder de aandacht brengen van de projectontwikkelaar, of zelf een project opstarten rondom dit thema.
4. Gemeenten beschikken over de kennis van lokale cultuurhistorische waarden en hebben toegang tot lokale netwerken. Politieke betrokkenheid bij de cultuurhistorische waarden is belangrijk omdat bij grootschalige binnenstedelijke ontwikkelingsprojecten keuzes op het politiek-bestuurlijke niveau worden genomen.

Visie op de betekenis van cultuurhistorie

Cultuurhistorie kan een meerwaarde geven aan de toekomstige ontwikkeling van de stad. Een gemeente kan daar een duidelijke visie over ontwikkelen in bijvoorbeeld een cultuurhistorisch beleidsplan en daarmee de positie van cultuurhistorie versterken.

Gemeenten met ervaring op het gebied van monumenten en archeologie hebben over het algemeen op basis van de praktijkervaring een visie kunnen ontwikkelen en daardoor meer succes bij het integreren van de cultuurhistorie in stedelijke ontwikkelingen.

Structureel contact tussen cultuurhistorie en ruimtelijke ordening

Bij ongeveer de helft van de onderzochte projecten is sprake van structureel overleg tussen projectleiders van ruimtelijke ontwikkelingen en cultuurhistorici en heeft dit een positief effect.

Cultuurhistorie standaard in de procedure

In een aantal gemeenten is cultuurhistorie standaard opgenomen in de bouwplanprocedure, net als verkeer, milieu, etc. Op deze manier zorgt de gemeente dat de cultuurhistorische waarden niet worden vergeten bij stedelijke ontwikkeling. Bovendien heeft de gemeente hiermee een middel in handen om ontwikkelaars te stimuleren het cultuurhistorisch belang serieus te nemen.

Belangenbehartiging cultuurhistorie

De cultuurhistoricus zou zich actief in de stedenbouwkundige ‘arena’ moeten begeven. Alleen het aanleveren van informatie is niet voldoende; de cultuurhistorische waarden moeten ook worden toegelicht tijdens het planproces zodat een goede vertaalslag gemaakt kan worden ten behoeve van het ruimtelijk ontwerp.

De rol van de ontwikkelaar

Bij stedelijke ontwikkelingsprojecten heeft de gemeente te maken met een projectontwikkelaar. De houding van de ontwikkelaar speelt een rol bij de inbreng van cultuurhistorie in het project. De een staat open voor integratie met cultuurhistorie, een ander misschien veel minder. Een projectontwikkelaar is eerder bereid cultuurhistorie te gebruiken als hij er zich van bewust is dat cultuurhistorie ook een economische meerwaarde kan opleveren. Als een gemeente in een vroeg stadium het belang van cultuurhistorie communiceert, weet de projectontwikkelaar waar hij aan toe is en komt hij niet achteraf voor verrassingen te staan.

Communicatie

Het is belangrijk goed te communiceren over de aanwezige cultuurhistorische waarden en de mogelijkheden voor behoud en ontwikkeling. Dat geldt voor communicatie met bewoners, lokale politici, (potentiële) financiers en kopers, maar ook voor communicatie binnen de gemeente. Grondbedrijf, projectontwikkeling, ruimtelijke ordening en monumenten en archeologie moeten elkaar weten te vinden. Bewoners zijn vaak geïnteresseerd in de geschiedenis van hun woonomgeving. Cultuurhistorie kan dan ook een rol spelen in het betrekken van de bevolking bij de planvorming. Het moet duidelijk zijn wat ieders rol en verantwoordelijkheid is.

Zoeken naar innovatieve oplossingen

Innovatieve, creatieve oplossingen dragen bij aan een optimaal gebruik van de cultuurhistorie. Alle partijen dienen bereid te zijn buiten het eigen vakgebied te kijken, samen te werken met verschillende partijen en gebruik te maken van ontwerp onderzoek. Ook het aantrekken van een gespecialiseerde architect helpt om tot innovatieve projecten te komen.

6b. Wat zijn de faalfactoren bij de integratie van cultuurhistorie in gemeentelijke projecten in stedelijke gebieden?

Ontbreken van basiskennis

Zowel bij cultuurhistorici als projectleiders stedelijke ontwikkeling ontbreekt soms basiskennis. Onder basiskennis wordt verstaan: wat is in mijn gemeenten de procedure voor bouwlocaties? Welke fases zijn er in het planproces? Hoe gaat archeologisch onderzoek in zijn werk? Wat is behoud *in situ*? Wat wordt bedoeld met Behoud door Ontwikkeling?

Aanwezige waarden niet bekend

Soms is onbekend welke cultuurhistorische waarden aanwezig zijn in het plangebied. Dit geldt vooral voor archeologie in binnenstedelijke gebieden. Vooronderzoek is vaak niet mogelijk, maar archiefonderzoek biedt daarvoor wel een alternatief. Behoud *in situ* is vaak moeilijk. In stedelijke uitbreidingen in voormalig landelijk gebied, is archeologisch vooronderzoek eenvoudiger te realiseren en is de cultuurhistorie relatief makkelijker in te passen.

Hoge ruimtelijke druk

Voor bouwprojecten in of nabij de binnenstad wordt vaak een intensief programma gepland met veel functies. Hierdoor staan de cultuurhistorische waarden onder zware druk. Bovendien brengt het ontwikkelen van een binnenstedelijke locatie extra kosten en risico's voor de projectontwikkelaar met zich mee.

Vanuit een ontwikkelinggerichte benadering van beheer van cultuurhistorie kan een intensief programma ook juist een kans zijn, omdat dat meer financiële armslag biedt om cultuurhistorie te betrekken.

Andere belangen

De belangenafweging in stedelijke ontwikkelingstrajecten vindt op bestuurlijk en politiek niveau plaats en soms zal men besluiten ten gunste van andere belangen zoals gezondheid of werkgelegenheid.

Behoud versus ontwikkeling

Het Belvedereconcept van Behoud door Ontwikkeling wordt niet door iedereen onderschreven. Meer op behoud gerichte krachten benadrukken het belang van behoud en hebben minder oog voor de ontwikkelingsaspecten. Dit kan het proces frustreren en het zoeken naar innovatieve oplossingen in de weg staan.

Economisch klimaat

Mogelijk is een slechte economische situatie met de bijbehorende bezuinigingen ongunstig voor behoud en ontwikkeling van cultuurhistorie. Daar staat tegenover dat er vraag is naar woningen en woongebieden met een eigen identiteit. Cultuurhistorie kan die geven en draagt daarmee juist weer bij aan een grotere economische opbrengst.

1 Inleiding

1.1 Onderzoekskader

Dit onderzoek is in opdracht van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) uitgevoerd door Buiten, Bureau voor Economie & Omgeving en het AAC/Projectenbureau. Het is een onderdeel van de Nederlandse bijdrage aan Planarch2, een internationaal project waarin vijf landen uit Noordwest-Europa samenwerken aan de integratie van cultuurhistorie en planologie. Dit project wordt mede gefinancierd met subsidie uit het programma *Interreg IIIB NWE* van de Europese Unie. Projectbureau Belvedere levert eveneens een financiële bijdrage.

Planarch2 richt zich op één van de hoofduitgangspunten van het Verdrag van Malta: de historische omgeving moet volwaardig onderdeel uitmaken van de belangenafweging in de ruimtelijke ordening. In onderstaand kader is de doelstelling van Planarch2 opgenomen.

“The historic environment is an essential part of sustainability and there is a need to identify what is important about the historic environment and manage it in a sustainable manner for the benefit of present and future generations. In a European context this means establishing value at a local, regional, national and transnational level. The Planarch partners have as a key objective the development of effective methodologies and systems of value which will lead to more effective decision making both in the individual regions and across the partnership area as a whole.”
(Uit: *Interreg IIIB North-West Europe application form. Planarch 2. Februari 2004*)

Planarch2 speelt zich af in Noordwest Europa. De *lead partner* is Kent County Council (EN), de andere partners zijn Essex County Council (EN), het Institut National de Recherches Archeologiques Preventives (FR), Landschaftsverband Rheinland, Rheinisches Amt für Bodendenkmalpflege (DL), Regional Ministry of Wallonia, Hainaut Province Archaeology Service (BE), Universiteit Gent (BE), Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed (BE) en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (NL). Op de achtergrond zijn ook English Heritage (EN) en Projectbureau Belvedere (NL) betrokken.

De inbreng van de verschillende Europese partners in Planarch2 is divers. Centraal staan het beïnvloeden van ruimtelijke ordeningsplannen, integratie van cultuurhistorische belangen, draagvlak en duurzaamheid. Dit onderzoek heeft betrekking op cluster 3 van het Planarch2-project: beheer van het (archeologisch) erfgoed. In de Archeologische Monumentenzorgcyclus gaat het om het veiligstellen van archeologische vindplaatsen, door bescherming of opgraven binnen een beleidskader. De ruimtelijke ordening speelt hierbij een sleutelrol. Omdat in Nederland de tendens bestaat, de cultuurhistorie integraal te benaderen, heeft de ROB ervoor gekozen dat ook in dit onderzoek te doen. Naast archeologie worden ook historische geografie en historische (steden)bouwkunde bekeken.

Voor dit project is een begeleidingscommissie in het leven geroepen, bestaande uit: ROB, Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), Projectbureau Belvedere, het Convent van Gemeentelijk Archeologen en de gemeente Houten.

Het onderzoek maakt tevens deel uit van het ROB-project *AMZ en Verstedelijking* dat weer een onderdeel is van het ROB-programma *Archeologie en Landschap*. Doelstelling van het

project AMZ en Verstedelijking is het ontwikkelen van een gebiedsgerichte, cultuurhistorie-brede strategie voor de omgang met archeologische waarden in stedelijke context. Concreet gaat het om het ontwikkelen van instrumenten voor integratie van cultuurhistorie in stedelijke ontwikkelingen. Binnen dit project wordt de definitie van integratie uit de Nota Belvedere gebruikt. Belvedere maakt onderscheid tussen interne en externe integratie. Met interne integratie wordt bedoeld dat de verschillende aspecten van cultuurhistorie -archeologie, historische stedenbouw en historische geografie - meer een eenheid vormen. Met externe integratie wordt bedoeld dat de cultuurhistorie als geheel zich een positie weet te verwerven binnen de ruimtelijke ordening.

De afbakening van het begrip 'cultuurhistorie' in dit onderzoek

Onder cultuurhistorie vallen archeologie, historische geografie en historische (steden-) bouwkunde.

Dit onderzoek is een vervolg op een voorstudie uit 2003, getiteld *Plannen met Cultuurhistorie*, eveneens in opdracht van de ROB en in het kader van Planarch2. Het vooronderzoek werd financieel ondersteund door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Het doel van dat onderzoek was inzicht krijgen in de thematiek en huidige stand van integratie van cultuurhistorie en stedelijke ontwikkeling.

1.2 Probleemstelling

Nederland is een dichtbevolkt land waar grote bouw- en ontwikkelingsopgaven een enorme druk op de ruimte leggen. Behoud van cultuurhistorische waarden is bij die opgave niet altijd vanzelfsprekend. Vooral in het stedelijk gebied staan de cultuurhistorische waarden onder druk. In de stad is de ruimte immers schaars en zijn sociale en economische belangen groot. Het ruimtelijk rijksbeleid is erop gericht stedelijke groei deels binnen de grenzen van de 'bebouwde kom' te accommoderen. Cultuurhistorische waarden in de stad worden hierdoor bedreigd, waarbij vooral de onzichtbare en onbekende waarden zoals archeologie of naoorlogse wederopbouw wijken onder druk staan. Maar tegelijkertijd biedt stedelijke ontwikkeling ook kansen voor cultuurhistorie. In de Nota Belvedere die in 1999 door de ministeries van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCW), Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (LNV), Volkshuisvesting, Ruimtelijke ordening en Milieubeheer (VROM), en Verkeer en Waterstaat (VWS) is uitgebracht wordt onder het motto 'Behoud door Ontwikkeling' aangegeven dat nieuwe ruimtelijke functies kunnen bijdragen aan het behoud van erfgoed en dat cultuurhistorie de identiteit en kwaliteit van een stedelijk gebied kan versterken. Stedelijke ontwikkeling kan juist ook kansen bieden voor cultuurhistorie zoals duurzaam behoud door zorgvuldige inpassing in het stedenbouwkundig ontwerp en het verbeelden ervan in de leefomgeving.

Voor behoud van cultuurhistorische waarden in ruimtelijke ontwikkeling is het belangrijk de cultuurhistorische elementen vroeg in de planvorming te lokaliseren, waarderen en selecteren, waarna zij in het ontwerpproces een rol kunnen spelen. In de praktijk hebben de gemeenten hier het meest mee te maken omdat zij verantwoordelijk zijn voor ruimtelijke ordening en daarmee een grote rol hebben in het proces van inpassen van het cultureel erfgoed in ontwikkelingsprojecten.

In dit onderzoek is geanalyseerd hoe gemeenten met dit onderwerp omgaan. De analyse van de onderzochte projecten geeft inzicht in de mechanismen en het krachtenspel van

ontwikkelingstrajecten waarin cultuurhistorie een plaats heeft of zou kunnen hebben. De ROB is geïnteresseerd in deze mechanismen en wil de kennis die in dit onderzoek is opgedaan verder uitbouwen en ten dienste stellen aan partijen die met deze problematiek in aanraking komen. Dit rapport is een eerste aanzet daartoe.

1.3 Vraagstelling

Doel van dit onderzoek is inzicht te krijgen in manieren waarop gemeenten in stedelijke ontwikkelingsprojecten omgaan met cultuurhistorie. Voorafgaand is een inventarisatie gemaakt van de onderzoeken naar cultuurhistorie en ruimtelijke ordening die sinds 2002 gedaan zijn aan universiteiten, bij provinciale steunpunten, (ontwerp)bureaus en andere instanties. Van de geselecteerde studies zijn het thema, de uitvoerder en de vorm van het eindproduct geanalyseerd.

Conclusie is dat meeste publicaties zich richten op de integratie van cultuurhistorische waarden in het ruimtelijk ontwerp; architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur. In het kader van de Nota Belvedere verschijnen regelmatig voorbeeldenboeken om ontwerpers te inspireren. Opmerkelijk is dat maar weinig onderzoeken specifiek ingaan op de integratie van cultuurhistorie in stedelijke ontwikkeling.

Het valt op dat de inventarisatie een relatief groot aantal studentenrapporten bevat. Hieruit kan geconcludeerd worden dat het onderwerp leeft bij studenten en dat het een 'opkomend onderwerp' is. De titels van de onderzoeksrapporten staan vermeld in de literatuurlijst.

Stedelijke ontwikkelingsprojecten en cultuurhistorie

Voor het onderhavige onderzoek is specifiek de rol van cultuurhistorie in stedelijke ontwikkelingsprocessen geanalyseerd. Er is gekeken naar de aanleiding en het moment waarop cultuurhistorie wordt betrokken in het planproces, hoe behoud van cultuurhistorie bekostigd wordt, welke elementen bijdragen tot succesvolle inbreng en welke knelpunten juist in de stad en in te verstedelijken gebieden een rol spelen.

De volgende vragen stonden centraal:

1. In welke fase van het planproces speelt cultuurhistorie een rol?
2. Waarom wordt cultuurhistorie ingebracht en door wie?
3. Wat is de rol van cultuurhistorie in het planproces en hoe wordt hier in de praktijk mee omgegaan?
4. Hoe wordt de ontwikkeling van de cultuurhistorische waarden bekostigd?
5. Welke meerwaarde heeft cultuurhistorie in de projecten en hoe wordt het tot ontwikkeling gebracht?
6. Wat zijn de succes- en faalfactoren bij de integratie van cultuurhistorie in ontwikkelingsprojecten in stedelijke gebieden?

1.4 Werkwijze

De bovenstaande vragen hebben geleid tot de volgende verdeling van het onderzoek:

1. Een analyse van acht stedelijke projecten

Een achttal stedelijke ontwikkelingsprojecten is geanalyseerd op de rol van cultuurhistorie. De nadruk bij deze projectanalyse lag op het planproces, de aanleiding, de actoren, de financiën en de instrumenten. Daarbij is vooral gekeken naar de fases die aan het ontwerp vooraf gingen. De veelgehoorde stelling dat cultuurhistorie een rol van betekenis kan spelen als het vroeg in de planvorming wordt betrokken, is zo in de praktijk getoetst. De projectleiders van de acht projecten kwamen aan het woord, in enkele gevallen ook de ambtenaren uit de cultuurhistorische hoek of werd achteraf nog extra informatie aangeleverd.

2. Aanbevelingen voor de toekomst

Ten slotte wordt kort aangegeven welke elementen opmerkelijk zijn en vragen om extra aandacht en onderzoek.

2 Projectanalyse

2.1 Inleiding

Ten behoeve van de projectanalyse zijn acht stedelijke ontwikkelingsprojecten met een cultuurhistorische component uitvoerig bestudeerd. Met name de eerste fases van de projecten, de initiatief- en de definitiefase zijn onderzocht. De projecten variëren in schaal, opgave en cultuurhistorische waarden, maar zeer kleinschalige projecten van slecht één object zijn niet opgenomen in de analyse. Er is gesproken met de projectleiders van de stedelijke ontwikkelingsprojecten. In enkele gevallen zat op verzoek van de projectleider de projectontwikkelaar of een cultuurhistoricus aan tafel.

In eerste instantie is een groslijst gemaakt van achttien verschillende projecten. Deze projecten werden aangedragen door de begeleidingscommissie, regionale medewerkers van de ROB en provincies. Ook bronnen als kranten, vakbladen en onderzoeksrapporten zijn geraadpleegd voor relevante projecten. Uit de groslijst is een keuze gemaakt van acht projecten. De selectie is gebaseerd op:

1. Geografische spreiding: zowel projecten in de binnenstad als op een uitleglocatie en verspreid door het land;
2. Schaalniveau: zowel kleinschalige projecten op buurtniveau als projecten waar een heel stadsdeel herontwikkeld wordt;
3. Fase in de planvorming: zowel projecten die al uitgevoerd zijn, als projecten die nog in de planvormingfase zijn;
4. Cultuurhistorische waarden en mate van integraliteit;
5. Cultuurhistorie is – bij voorkeur – geen voor de hand liggend onderwerp in de stedelijke ontwikkeling;
6. Vernieuwing: hoe innovatief is het project?
7. Praktische overwegingen: mogelijkheden de projectleider binnen twee maanden te spreken.

De volgende projecten zijn geanalyseerd:

Naam project	Projectleiding
1. Laag Dalem Zuid	Gemeente Gorinchem
2. De Appelaar	Gemeente Haarlem
3. Mosae Forum	Gemeente Maastricht
4. Koningshof	Gemeente Gouda
5. De Meelfabriek, Leiden	De Meelfabriek C.V. (o.a. SLS Wonen)
6. Koers West	Gemeente Nijmegen
7. Van Haftenpark	Gemeente Apeldoorn
8. Versterkt Den Bosch	Gemeente 's-Hertogenbosch

Aan het eind van dit hoofdstuk staat een schematisch overzicht van alle projecten. De gebruikte vragenlijst voor de interviews is als bijlage 3 opgenomen achter in dit rapport.

2.2 Gorinchem: Toevallige vondst ingepast in ontwerp

Naam project:	Laag Dalem Zuid
Projectleiding:	Gemeente Gorinchem
Locatie:	Uitbreidingswijk aan de oostkant van de historische stadskern langs de rivier
Programma:	225 Woningen, school en sportvoorzieningen
Cultuurhistorie:	Archeologie en landschappelijke structuur
Planning:	Start planvorming eind jaren '90 Vaststelling bestemmingsplan in 2004 Oplevering eerste woningen mei 2005 Afronding eind 2006
Schaal:	Wijk
Architecten:	Wissing stedenbouw en Ruimtelijke Vormgeving BV
Ontwikkelaar:	Heijmans en Amstelland (PPS-constructie)
Opmerkingen:	De locatie valt net buiten het beschermde stads- en dorpsgezicht

Korte projectbeschrijving

De Gorinchemse nieuwbouwwijk Laag Dalem Zuid zal in 2006 225 luxe woningen tellen. De woonwijk ligt tegen de Merwededijk, die is aangegeven als 'historisch waardevolle lijn met een zeer hoge waarde'. De dijk biedt uitzicht op onder meer Slot Loevestein. De zichtlijnen op de markante elementen zoals de Merwededijk zijn opgenomen in de stedenbouwkundige structuur. Wissing Stedenbouw en Ruimtelijke Vormgeving maakte eind jaren negentig een ontwerp dat was gebaseerd op drie donken met zichtlijnen ertussen. Donken zijn hogere delen in het landschap uit het Pleistoceen waarvan er in de omgeving, de Alblasserwaard, vele tientallen bekend zijn. De Cultuurhistorische Hoofdstructuur van de Provincie Zuid-Holland (zie www.zuid-holland.nl/chs) gaf voor Laag Dalem een redelijke kans op vondsten van archeologische waarde, maar de kans dat er donken zouden worden gevonden werd bijzonder klein geacht. Na booronderzoek in 2000 bleek onder het westelijke deel van het plangebied wel degelijk een donk te liggen. Het plan is aangepast, omgedoopt tot *Kreek en Donk* en de donk wordt een beschermd archeologisch monument. In 2004 is het bestemmingsplan vastgesteld.

Bij de start was afgesproken dat de partijen een gedeeld risico zouden dragen. De extra kosten die het onderzoek, de planaanpassingen en het verlies aan bouwgrond met zich meebrachten zijn dan ook gelijk verdeeld tussen gemeente en ontwikkelaar. Ondanks de extra kosten is er nog steeds een positief saldo van de ontwikkeling van 5,7 miljoen euro. Het uitgangspunt was dat in Laag Dalem Zuid duurdere woningen worden gebouwd, om met de winst in de toekomst de bouw van goedkopere woningen te financieren.

Integratie cultuurhistorie in de stedelijke ontwikkeling

Het is voor Gorinchem de eerste keer dat er bij nieuwbouw archeologische sporen met een dergelijke hoge waarde zijn gevonden. Er is direct contact opgenomen met de provincie en de ROB. De donk werd zo belangwekkend geacht dat het een rijksmonument werd. Vanaf dat moment hebben de ROB en de gemeente het proces voor de aanpassingen van het plan gezamenlijk doorlopen. Naast de ROB adviseerden ook Archeologic en RAAP over de manier waarop de donk *in situ* kon worden behouden. Volgens dit advies werd de donk in drie zones met kleurcontouren verdeeld:

- Groene contour: o.a. ontgraven van klei- en veenlagen niet toegestaan, grondwaterpeil niet verlagen, minimaliseren van het aantal heipalen, archeologievriendelijk heien
- Gele contour: o.a. niet dieper verstoren dan tot in de bovenste kleilaag, niet heien
- Rode contour: o.a. geen verstoring onder het maaiveld, aanleg ondergrondse infrastructuur niet toegestaan, alleen ophogen daar waar dat het bodemarchief geen schade berokkent.

Aan de hand van deze beperkingen werden het ontwerp, de uitwerking en aanleg van het plan aangepast en de bepalingen in het bestemmingsplan vastgelegd. Dankzij de goede samenwerking tussen de gemeente en de ROB was het mogelijk het aangepaste ontwerp en de begrenzing van het rijksmonument op elkaar af te stemmen. Door de ruime opzet van de wijk, was het mogelijk de bouwblokken te verschuiven. Op de top van de Dalemse donk, het beschermde rijksmonument, komt een plantsoen waarvan de inrichting geïnspireerd is op de archeologische waarden. Zo verrijst er een speelwerktuig dat refereert aan het verleden van de plek, in de gevelarchitectuur zal de donkvorm te herkennen zijn en er wordt een informatiebord geplaatst. Het archeologisch erfgoed speelt geen bijzondere rol in de marketing. Potentiële kopers worden geïnformeerd over de status van het rijksmonument, vooral vanwege de juridische gevolgen voor de gebruikers van de grond.

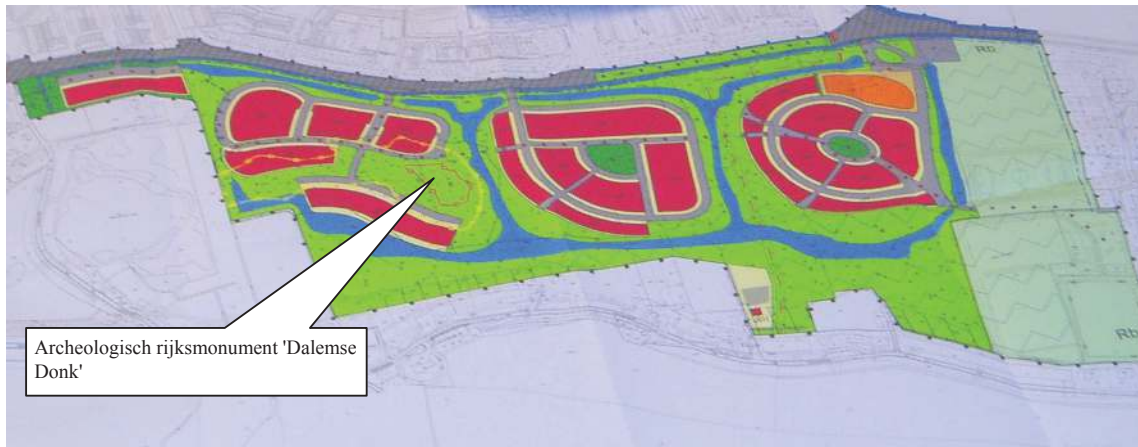
Conclusie

Dit project laat zien hoe behoud *in situ* van archeologische waarden kan samengaan met de aanleg van een nieuwe woonwijk, ondanks het vrij late stadium waarin de archeologische waarden ontdekt zijn. Het stedenbouwkundig plan voor de woonwijk was al klaar en moest vanwege de archeologische vondsten worden aangepast. Dat was relatief eenvoudig te doen omdat het de bouw van een wijk betrof op een nog onbebouwd terrein in voormalig landelijk gebied.

Bij de aanpassing van het stedenbouwkundig plan hebben alle betrokken partijen, waaronder de gemeente, de ROB, en archeologische adviesbureaus, nauw samengewerkt. Alle betrokken partijen, publiek en politie zijn tevreden met het resultaat. Doordat de wijk ruim wordt opgezet, kon er ook met de inpassing van de donk hetzelfde aantal woningen gerealiseerd worden. Net als andere belangen is cultuurhistorie in dit project een sectoraal belang.

Opvallend is dat het stedenbouwkundig concept van de woonwijk in eerste instantie, voor de ontdekking van de donk, gebaseerd was op het principe van 'wonen op donken'. Dat er nu een echte donk ontdekt is, maakt deze woonwijk extra bijzonder. De cultuurhistorische waarden hebben het ontwerp concreet met het verleden verbonden. Door de inrichting van het park op de donk wordt de belevingswaarde van de woonomgeving vergroot. De archeologische vondsten spelen echter geen rol bij de marketing van de woningen.

De gemeente heeft lering getrokken uit dit project en zal bij toekomstige bouwprojecten vroegtijdig vooronderzoek doen naar cultuurhistorische waarden. Dit speelt bijvoorbeeld ook Hoog Dalem; de volgende uitbreidingswijk die op stapel staat. De gemeente Gorinchem heeft geen cultuurhistorisch beleidsplan, maar wel ervaring met archeologie en monumenten. Ook maakt de gemeente gebruik van de cultuurhistorische waardenkaart van de provincie, maar vindt het lastig dat deze steeds verandert.

Op de bovenstaande plankaart is duidelijk te zien hoe de opzet van het links gelegen woonbuurtje is aangepast naar aanleiding van de ontdekking van de 'Dalemse Donk'. Tussen de drie woonbuurtjes door zijn zichtlijnen naar het dorp en de rivier behouden.

*Plankaart en luchtfoto nieuwbouwwijk 'Kreek en Donk'
(afbeeldingen gemeente Gorichem)*

2.3 Van Goudse fabriek naar Koningshof

Naam project:	Koningshof
Projectleiding:	Gemeente Gouda
Locatie:	Rand van de binnenstad
Programma:	147 Woningen, horeca, parkeren, sportaccommodatie
Cultuurhistorie:	Industrieel erfgoed, historische bouwkunde, archeologie
Planning:	Cultuurhistorisch onderzoek: 2002 Intentieverklaring en startdatum: mei 2002 Samenwerkingsovereenkomst en vaststelling masterplan: sept. 2004 Start sloop: eind 2004 Oplevering fase 1: eind 2007
Schaal:	Buurt
Architect:	Bob van Reeth
Opmerkingen:	Locatie ligt in een beschermd stadsgezicht.

Korte projectbeschrijving

In het project Koningshof wordt een voormalig fabrieksterrein in het centrum van Gouda herontwikkeld waarbij 147 luxe woningen worden gerealiseerd. Het plangebied Koningshof, voorheen bekend als de Verheullocatie, is vernoemd naar een zekere Jacob de Koning die hier rond 1350 woonde en in ruil voor zijn bijdrage aan het graven van de stadssingels een perceel grond ontving van de Heer van Gouda. Het fabrieksterrein bestaat uit gebouwen uit allerlei perioden, waarvan meerdere de status hebben van gemeentelijk of rijksmonument. Naast de herontwikkeling van oude gebouwen tot nieuwe luxueuze woningen wordt er nieuwbouw, horeca en een tentoonstellingsruime gerealiseerd. Het grootste fabrieksgebouw wordt een parkeergarage met daarboven een tafeltennisaccommodatie. De gemeente heeft ervoor gekozen zoveel mogelijk cultuurhistorische waarden en structuren te behouden, ook gebouwen zonder officiële monumentenstatus. Zowel de stedenbouw als de architectuur is op aanraden van het bewonersplatform in handen van Antwerpse architect Bob van Reeth. Het stedenbouwkundig vlekkenplan dat al eerder door de stedenbouwkundige van de gemeente was gemaakt, kwam vrijwel overeen met zijn ontwerp.

Integratie cultuurhistorie in de stedelijke ontwikkeling

In 2002 voerde bureau BAAC een integrale cultuurhistorische inventarisatie en analyse uit in opdracht van de ontwikkelaars Blauwhoed Eurowoningen en Gebroeders Blokland. De analyse maakte deel uit van het haalbaarheidsonderzoek en werd het uitgangspunt voor de stedelijke ontwikkeling. Alle partijen, inclusief de ontwikkelaar zijn ervan overtuigd dat cultuurhistorie de toekomstige omgevingskwaliteit ten goede komt. Er wordt gestreefd naar een hoge woon- en verblijfskwaliteit. Er is veel gepuzzeld om alle gewenste functies een plek te geven en voor de integratie van de cultuurhistorische waarden in de bouwopgave zijn veel innovatieve oplossingen bedacht.

Enkele panden worden gesloopt, deels onder begeleiding van cultuurhistorici. Alle monumenten en gebouwen met een behoudenswaardige status worden gerestaureerd. De oude verkaveling van het terrein vormt de basis van de nieuwe stedenbouwkundige structuur. Zo worden de gedempte zijlen (smalle slotjes) getransformeerd tot smalle woonstraten en worden sommige monumentale bouwelementen hergebruikt in de nieuwbouw.

De gemeente heeft een archeologisch bedrijf in de arm genomen dat het hele ontwikkelings- en bouwproces begeleidt. De gemeentelijke medewerker cultuurhistorie is nauw betrokken bij de planvorming en uitvoering. Uitgangspunt is het integrale cultuurhistorisch beleidsplan van de gemeente. De aanwijzing van de rijksmonumenten doorkruiste de verkoop van het complex aan de ontwikkelaar. Op het moment van de transactie wisten de kopers niet dat ze een rijksmonument kochten. Dit had moeilijkheden kunnen veroorzaken maar de gemeente

nam direct contact op met de eigenaren en legde daarmee de basis voor een constructief overleg en goede samenwerking.

De bodem wordt zo min mogelijk verstoord zodat de archeologische waarden zoveel mogelijk *in situ* behouden blijven. Riolering, kabels en leidingen vallen in de bestaande tracés. Waar mogelijk wordt archeologievriendelijk gebouwd. Zo wordt het palenplan in samenwerking met de ROB, provincie en gemeentelijk archeoloog aangepast aan de aanwezigheid van archeologische sporen. De constructeur is hiervoor extra vroeg bij de ontwikkeling betrokken. Dit is een proef project van de provincie Zuid-Holland, te zijner tijd zal hier een procesevaluatie van verschijnen.

De kosten van onderzoek, inpassing, bescherming en ontwikkeling van de cultuurhistorische waarden worden binnen de financiële exploitatie van het gebied verrekend. Ook voor onvoorziene opgravingen is een bedrag gereserveerd.

De huizen worden duurder, maar de ontwikkelaar vindt dat de fraaie locatie en de centrale ligging de hogere prijzen rechtvaardigt. Hij geeft aan dat het grootschalige behoud alleen mogelijk is dankzij deze verrekening van de meerkosten. De projectontwikkelaar sluit de marketing van de Koningshof aan bij het historische karakter en de promotie van de stad Gouda.

Conclusie

Uitgangspunt van de Koningshof is het realiseren van woningen en voorzieningen waarbij de cultuurhistorische waarden zoveel mogelijk behouden en beschermd worden. Opvallend is dat een integrale cultuurhistorische inventarisatie is gemaakt voordat het project van start ging en dat die betaald is door de ontwikkelaar. Het onderzoek en het advies maken deel uit van de intentieovereenkomst.

In dit project zijn innovatieve oplossingen bedacht, zoals het parkeren in de fabriekshal en het flexibel heipalenplan. Juist deze innovatieve oplossingen maken dat de cultuurhistorische waarden werkelijk iets toevoegen aan de toekomstige ruimtelijke kwaliteit van de locatie.

Opvallend in dit project zijn de betrokkenheid van de bewoners, de strakke projectleiding en de snelle gang van zaken. Het bewonersplatform heeft zich enorm ingezet bij de vorming van het masterplan en heeft zelfs de architect aangedragen. Ook de aannemer is met het oog op het flexibele heipalenplan al in een vroeg stadium betrokken. In dit project is cultuurhistorie uitgangspunt voor de herontwikkeling en is daarmee meer dan een sectoraal belang. De financiële randvoorwaarden bepalen tot in hoeverre rekening gehouden kon worden met cultuurhistorische waarden.

*Huidige situatie van enkele panden op locatie Koningshof
(foto's AAC/BureauBuiten)*

2.4 Orde en regelmaat in Apeldoorn

Naam project:	Van Haeftenpark
Projectleiding:	Gemeente Apeldoorn
Locatie:	Uitbreidingswijk aan de noordkant van de stad
Programma:	Woningen, parkeren, mogelijk een culturele functie
Cultuurhistorie:	Militair erfgoed, historische bouwkunde, archeologie
Planning	Aankoop complex door gemeente: eind jaren negentig Archeologisch onderzoek: 2000-2001 Oplevering: 2003
Schaal:	Buurt

Korte projectbeschrijving

Het Van Haeftenpark is de herontwikkeling van een Marechausseekazerne uit 1912, gelegen aan de rand van het stedelijk gebied van Apeldoorn. In het hoofdgebouw van de kazerne zijn acht appartementen met twee of drie slaapkamers gerealiseerd en op het voormalige kazerneterrein zijn 64 eengezinswoningen gebouwd. Het Van Haeftenpark is een voorbeeld van goede, sociale woningbouw op een fraaie locatie. Naast goedkope woningen worden er duurdere huur- en koopwoningen en enkele luxe woningen gebouwd. De woningbouwcorporatie heeft de ontwikkeling op zich genomen, maar de gemeente bepaalt de uitgangspunten. De gemeente heeft zich ingezet om ook sociale woningbouw op deze plek te realiseren.

Toen de gemeente het gebied eind jaren negentig kocht van Domeinen was het hoofdgebouw een bouwval met de status van gemeentelijk monument. Na een prijsvraag werd een architect geselecteerd. De woningen zijn in 2003 opgeleverd, de doorlooptijd van het project was daarmee slechts vier jaar. Het project is uitgevoerd in samenwerking met de woningbouwvereniging, die altijd zorgvuldig omgaat met cultuurhistorie. Het contact tussen de afdeling Archeologie en het projectmanagement wordt als zeer positief ervaren.

Integratie cultuurhistorie in de stedelijke ontwikkeling

De structuur en sfeer van het kazerneterrein zijn in het ontwerp grotendeels behouden. Alle bijgebouwen zijn gesloopt en van het hoofdgebouw zijn zowel het interieur als het exterieur bewaard. De twaalf nieuwbouwwoningen achter het hoofdgebouw staan strak in het gelid, als verwijzing naar het exercitieterrein van de kazerne. Om de identiteit van de locatie te versterken is bewust aangesloten bij het verleden en de bestaande omgeving. Grote wilgenbomen geven bijvoorbeeld de contouren van het plantsoen aan. Op het terrein stond een zogenaamd krenghuisje. Het wordt verplaatst naar het park en krijgt een cultuurhistorische functie. Er wordt kunst geëxposeerd die onder meer geïnspireerd is op de archeologische vondsten in het gebied.

Bij de bouw van de kazerne in 1912 wezen archeologische vondsten al op de aanwezigheid van een middeleeuwse nederzetting. Dat was reden om de locatie nader te onderzoeken. Voorafgaand aan de bouwwerkzaamheden zijn opgravingen gedaan en dat leverde een agrarische nederzetting op uit de 8^e tot 12de eeuw. Dit komt gedeeltelijk terug in het ontwerp. Italiaanse natuurstenen platen geven het palenplan van een huisplattegrond aan, vergezeld van een tekstbordje over het middeleeuwse huistype. Er is een publicatiebrochure gemaakt over de vondsten.

Sinds het project Van Haeftenpark is archeologie een onderdeel van het planproces en wordt de Afdeling Archeologie zelfs al bij grondtaxaties gevraagd te adviseren. Kosten voor archeologisch onderzoek en eventuele opgravingen maken tegenwoordig onderdeel uit van de grondexploitatie. Tijdens het project Van Haeftenpark viel de financiering van de opgraving nog buiten de grondexploitatie.

Andere Apeldoornse projecten

Er wordt veel gebouwd in Apeldoorn. In Beekbergen is een middeleeuwse boerderij opgegraven. Het heeft model gestaan voor een ontmoetingsplaats dat hetzelfde type dak heeft gekregen. Een centrale informatietafel geeft uitleg over de opgraving. In Apeldoorn wordt veel belang gehecht aan behoud van het verhaal en de verbeelding van cultuurhistorische waarden. Er wordt een nieuw monumentenbeleid verwoord en er worden cultuurhistorische waardenkaarten gemaakt voor zowel het stedelijk als het landelijk gebied.

Conclusie

Bij de herontwikkeling van de kazerne stond behoud van zowel het exterieur als het interieur centraal. Voor het kazerneterrein is gekozen voor verwijzingen naar de militaire sfeer van het voormalige exercitieterrein. Ook de naam van het nieuwe buurtje 'Van Haeftenpark' verwijst naar de kazerne. Wat archeologische waarden betreft, is gekozen voor *ex situ* behoud en verwijzing van de waarden in het ontwerp.

Archeologie was bij de aanvang van dit project een nieuw onderwerp in bouwprojecten. Bij de ontwikkeling van het Van Haeftenpark draaide archeologie voor het eerst volwaardig mee in een ontwikkelingsproject. Tegenwoordig is archeologie een vast onderdeel van gemeentelijke projectontwikkeling.

*Stedenbouwkundige opzet Van Haeftenpark en ansichtkaart van het hoofdgebouw (1912)
(afbeeldingen Gemeente Apeldoorn)*

2.5 's Hertogenbosch: Restauratie van de vesting Versterkt Den Bosch

Naam project:	Versterkt Den Bosch
Projectleiding:	Gemeente 's-Hertogenbosch
Locatie:	Ring van 6 km rond het historisch centrum
Programma:	Diverse functies (parkeren, toerisme, horeca)
Cultuurhistorie:	Historische (steden)bouwkunde, archeologie, historische geografie, militair erfgoed.
Planning:	Start project: 1995 Geplande afronding: 2010
Schaal:	Stadsdeel
Begroting:	Ca. 90 miljoen euro
Architecten:	Maarten van Roosmalen, stedenbouwkundige
Ontwikkelaar:	n.v.t.
Opmerkingen:	Vestingwerken zijn rijksmonument en maken deel uit van het beschermd stadsgezicht

Korte projectbeschrijving

Het vestingwerkenproject van 's Hertogenbosch is een voorbeeld van een stedelijk project waarbij cultuurhistorie een volwaardige rol heeft. Opvallend is de integrale aanpak van het project waarbij verschillende doelstellingen van bijvoorbeeld verkeer, milieu, parkeren en toerisme gezamenlijk worden uitgewerkt. Het project begon in 1995 toen bleek dat de vestingmuur om de stad aan restauratie toe was. Voor de benodigde 45 miljoen gulden was geen budget. Tegelijkertijd had de gemeente behoefte aan een parkeerplaats vlak onder de vestingmuur. De gemeente besloot beide plannen te verenigen, zodat op de kosten voor de aanleg van de parkeergarage en de restauratie van de muur kon worden bespaard. Architect Van Roosmalen werd aangetrokken voor het restauratieplan, onder andere vanwege zijn ervaring met het creëren van win-winsituaties bij het restaureren van monumenten in Maastricht.

Het planteam wordt gevormd door vertegenwoordigers van de vakgebieden ecologie, cultuurhistorie, toerisme, ingenieurs en ruimtelijke ordening. In het plan werd de restauratie van de vestingmuur gecombineerd met andere stedenbouwkundige projecten. Het groot-schalige project *Versterkt Den Bosch* werd een voorbeeld voor de Nota Belvedere die toen in voorbereiding was. Er werd veel aandacht besteed aan communicatie om het plan bekendheid te geven. Deze aanpak heeft veel geld gegenereerd, zowel uit fondsen als uit het bedrijfsleven dat is verenigd in de *Club van Steunberen*.

Het totale project omvat 78 maatregelen, geclusterd in 9 deelprojecten met 18 subprojecten. Nu kost het hele plan circa 90 miljoen en de projecttermijn vanaf de aanvaarding van het plan in 1998 is circa 15 jaar. In totaal werken er vanuit de gemeente ongeveer 50 mensen aan dit project die zijn georganiseerd in diverse werkgroepen; kerngroep, plan-, uitvoerings-, financiën- en communicatieteam. Daarnaast bestaat er een stuurgroep, een klankbordgroep en zijn ook bewoners, ondernemers en belangenpartijen betrokken. Door de veelheid aan partijen duurt het overleg soms lang en verloopt het proces soms moeizaam. Er wordt veel aandacht besteed aan fondsenwerving. Naast gemeentelijke investeringen ontvangt het project ook steun vanuit Europa, het Rijk en particulieren.

De gemeente 's Hertogenbosch heeft ervaring met het behoud van cultuurhistorie binnen de gemeente. Bouwhistorici en stedenbouwkundigen nemen wekelijks alle bouwplannen in de binnenstad door. Er bestaat een lange traditie van vooronderzoek bij archeologische verwachtingen. Voor de binnenstad bestaat een beleidskaart met archeologische verwachtingen.

Integratie cultuurhistorie in de stedelijke ontwikkeling

De omschrijving van een aantal deelprojecten maakt duidelijk waarom dit project geroemd wordt om zijn integrale en vernieuwende karakter.

Vanaf de vestingmuur hebben recreanten en toeristen een wijds uitzicht over de Bossche Broek. Vanuit toeristisch oogpunt was een uitzicht alleen niet genoeg. In archiefmateriaal komt men een verdwenen rondel op het spoor. Archeologen graven het op en op deze plek verrijst nu een informatiecentrum. Dankzij een nieuwe doorgang door de muur kunnen de rondvaartboten ook buiten de vesting varen.

Een middeleeuwse trap die tijdens archeologisch onderzoek in de vesting te voorschijn komt, blijft behouden. Oude bogen van de vestingwerken en het middeleeuwse maaiveld dat 3 meter onder het huidige niveau van de weg ligt, worden zichtbaar gemaakt in de parkeergarage. Zo ontstaat een bijzondere parkeergarage met een deel binnen en een deel buiten de oude vestingmuren. Tegelijk is er een verkeersveilige wandelroute naar de binnenstad en blijven de cultuurhistorische waarden behouden.

Conclusie

Dit project valt op door het integrale karakter waarbij cultuurhistorie startpunt is. De integrale aanpak waarbij toerisme, verkeer en natuur zijn betrokken heeft ervoor gezorgd dat de vesting een icoon voor 's Hertogenbosch is geworden en zo bijdraagt aan het imago en de toeristische ontwikkeling van de stad. Wanneer er iets cultuurhistorisch interessants wordt ontdekt, gebruikt men dit ook zoveel mogelijk. Zo krijgt de vesting een steeds grotere betekenis voor de stad.

Centraal staat de vraag 'wat kan cultuurhistorie betekenen voor de stad'. Goede communicatie zowel binnen de gemeente als met externe partijen genereert draagvlak en financiële steun. Zo heeft *The Walled Towns Friendship Circle* 's Hertogenbosch uitgeroepen tot vestingstad van 2005.

Er worden innovatieve oplossingen gezocht, waarbij de creativiteit van de projectleiding en andere betrokkenen wordt geprikkeld. Zo wordt bijvoorbeeld gezocht naar concrete cultuurhistorische overblijfselen ten behoeve van het ontwerp en de toeristische beleving.

*Zicht op de vesting van Den Bosch vanuit de Bossche Broek
(foto Gemeente 's Hertogenbosch)*

2.6 Leiden: Het verhaal van het meel

Naam project:	De Meelfabriek
Projectleiding:	De Meelfabriek C.V.
Locatie:	Binnenstad, op de singel.
Programma:	Woningen (mix duur en goedkoop, zowel in monument als nieuwbouw), horeca, kantoren en culturele functies.
Cultuurhistorie:	Historische bouwkunde
Planning:	De Meelfabriek staat leeg sinds 1988. In de jaren negentig is het pand aangekocht door particulieren. Status Rijksmonument: 2001 Presentatie masterplan: januari 2005 Bouwvoorbereiding: 2006 Start bouw: 2007 Oplevering: vermoedelijk 2007 / 2008
Schaal:	Buurt
Architect:	Peter Zumthor
Begroting:	Ca. 100 miljoen euro
Opmerkingen:	De Meelfabriek is een Belvedereproject.

Korte projectbeschrijving

De Meelfabriek in Leiden is een monumentaal industrieel complex in de historische binnenstad van Leiden en wordt herontwikkeld tot woongebied met horeca en culturele voorzieningen. Het complex bestaat uit silo's, gebouwen voor meelbewerking, een meelpakhuis en een kantoor met dienstwoning en fietsenstalling. De fabriek werd aan het einde van de 19de eeuw gebouwd op een oostelijk bastion van de vestingwerken. Het complex stond op de nominatie gesloopt te worden sinds het in 1988 leeg kwam te staan. Twee particuliere initiatiefnemers die geïnspireerd waren door *lofts* in Manhattan, New York, kochten het complex op, met de bedoeling het in te richten als woonlocatie. In 2001 werd de Meelfabriek een rijksmonument. Voor de herontwikkeling is De Meelfabriek CV opgericht, bestaande uit twee particulieren en woningbouwvereniging SLS Wonen die studentenhuisvesting realiseert.

De prestigieuze Zwitserse architect Zumthor is aangetrokken voor het masterplan van de Meelfabriek. Op zijn initiatief is een uitgebreide inventarisatie gemaakt van alle bouwkundig en cultuurhistorisch interessante aspecten van het complex. Mogelijke archeologische waarden en de vestingwerken zijn hierbij niet betrokken.

Het programma voor herontwikkeling bestaat uit mix van studentenwoningen, luxe en eenvoudige woningen, horeca, sportvoorzieningen, expositieruimten en ateliers. De silo's krijgen culturele functies; kunst- en expositieruimte, galerieën, studio's, ateliers en woonwerkruimten. De begane grond van het complex zal openbaar toegankelijk zijn en mogelijkheden bieden voor recreatie en ontspanning. Langs de Oostbinnensingel wordt een wandelroute gecreëerd. Er wordt gedacht aan een ondergrondse parkeergarage. Nieuwbouw is nodig om de exploitatie rond te krijgen en zal een spannend geheel opleveren in combinatie met de historische gedeeltes.

Integratie cultuurhistorie in de stedelijke ontwikkeling

De industriële sfeer, het silhouet en de structuur van het complex zijn het uitgangspunt voor de herontwikkeling. De architect voelde zich aangesproken door het interieur van de fabriek met meelmachines en de sporen van menselijke arbeid in het pand. Deze deels immateriële cultuurhistorische waarden zullen in de herontwikkeling een rol spelen. Niet zozeer het behoud van de gebouwen op zich staat voorop, als wel het verhaal van de fabriek en het productieproces. De blinde gevels van het fabrieksgebouw worden opengewerkt. Het accent

zal komen te liggen op de constructie en het binnenwerk van het gebouw. Wellicht krijgen de achtergebleven oude machines in de fabriek een plaats in de herontwikkeling.

Conclusies

Bij dit project is expliciet gekozen voor behoud van specifieke cultuurhistorische waarden van een karakteristiek industrieel monument. Het silhouet, de structuur en de industriële sfeer zijn het uitgangspunt van de herontwikkeling van de Meelfabriek. Ook de nieuwe functies die een plek krijgen in het vernieuwde complex zijn bijzonder: naast luxe appartementen, kantoren en horeca ook studentenwoningen, ateliers, woonwerkseenheden en expositieruimten.

Dit project onderscheidt zich van de andere door het feit dat de initiatiefnemers particulieren zijn en dat ook de projectleiding in handen is van particulieren. De gemeente is op afstand betrokken. De particuliere initiatiefnemers hebben het complex gered van de sloop en hebben er samen met lokale groepen voor gezorgd dat het de status van Rijksmonument kreeg. Door hun inzet wordt een bijzonder industrieel monument op unieke wijze behouden en ‘teruggegeven’ aan de stad.

De betrokkenheid van prominente personen als de architect Zumthor, de Rijksbouwmeester Coenen en de toenmalige directeur van de RDMZ, Asselbergs heeft geholpen dit project op de kaart te zetten.

Opvallend is dat ondanks de ligging van het complex op een bastion de mogelijk aanwezige archeologische waarden niet in de planvorming zijn meegenomen. Er is wel een klein bedrag gereserveerd voor archeologisch onderzoek, maar dit zal waarschijnlijk pas (te) laat aan de orde komen. Behoud *in situ* of aanpassing van het plan is dan niet meer mogelijk. In dit project is archeologie als het ware 'vergeten'. De betrokken partijen hebben wel ervaring met gebouwde monumenten, maar weinig met archeologie en ook met de gemeente is hierover geen contact geweest.

*De Meelfabriek Leiden; huidige situatie en foto maquette
(foto's De Meelfabriek c.v.)*

2.7 Mosae Forum: doorkijkje naar Maastrichtse Middeleeuwen

Naam project:	Mosae Forum
Projectleiding:	Gemeente Maastricht
Locatie:	Binnenstad, zuidoever van de Maas
Programma:	Kantoorruimte (16.500 m2 plus 900 m2 raadzaal), winkelruimte en horeca (18.500 m2), 1.150 ondergrondse parkeerplaatsen, ca. 25 luxeappartementen en stadswoningen en verkeer.
Cultuurhistorie:	Historische (steden)bouwkunde, archeologie
Planning:	Eerste ideeën voor herontwikkeling van de locatie dateren uit de jaren tachtig. In 1991 zijn de voorbereidingen begonnen en is ook een cultuurhistorische notitie opgesteld, in 1992 heeft de gemeenteraad een officieel besluit tot herontwikkeling genomen. In 2003 werd het masterplan gepresenteerd en vond de archeologische opgraving plaats. In 2004 is de bouw gestart en in 2006 is de oplevering.
Schaal:	Buurt
Architect:	Jo Coenen, Bruno Albert
Ontwikkelaar:	3W
Opmerkingen:	De locatie ligt in een beschermd stadsgezicht.

Korte projectbeschrijving

Mosae Forum, voorheen bekend als het Markt-Maasproject, is een ingrijpende herstructureringsoperatie in het hart van de binnenstad van Maastricht. Er worden panden gesloopt en gerestaureerd, nieuwe ondergrondse parkeerplaatsen aangelegd en winkels, stadskantoren en een raadszaal gebouwd. De Maasoever wordt opnieuw ingericht, waarna het verkeer beter kan doorstromen.

Aanleiding voor het project is de sloop van de verouderde stadskantoren en de wens het kernwinkelgebied te vergroten. Eén van de stedenbouwkundige uitgangspunten was het herstellen van de stedenbouwkundige structuur waar de rechthoekige Markt een belangrijk element van was.

Integratie cultuurhistorie in de stedelijke ontwikkeling

Het uitgangspunt van het project was het inpassen van vele vierkante meters winkels, woningen en kantoren in het historisch stadsgezicht en historische stedenbouwkundige structuur. Zowel archeologie, historische geografie als gebouwde monumenten komen aan bod in dit project. In het gebied staat een aantal gemeentelijke en rijksmonumenten. Zij worden zoveel mogelijk gerestaureerd en zichtbaar gemaakt. In het gebied staan veel waardevolle gemeentelijke en rijksmonumenten. Zij worden gerestaureerd en zoveel mogelijk opgenomen in het plan. Punt van discussie is de aanleg van een doorgang van de nieuwe winkelruimte naar het kernwinkelgebied. De passage bestaat uit een grote opening van twee verdiepingen in een van de monumentale gebouwen, terwijl uit bouwhistorisch onderzoek blijkt dat de constructies uit de 13^e en 14^e eeuw dateren en dus waardevol zijn. De passage wijkt af van het advies van de RDMZ. Maar deze doorgang is van groot commercieel belang en daardoor onontkoombaar. Daarom kiest de gemeente in nauw overleg met de RDMZ voor een soort tussenoplossing. De opening wordt afgezet met glas zodat de historische structuur van de panden zichtbaar blijft.

Ten behoeve van de parkeerkelders heeft een zeer grootschalige archeologische opgraving plaatsgevonden. Verder worden alle deelprojecten die de bodem verstoren, archeologisch begeleid en wordt nog een kleinere aanvullende opgraving gedaan om gerichte vragen te beantwoorden. Bij de opgraving zijn onder meer delen van de oude stadsmuur en een stadspoort gevonden. Ook is een Maaspoortje (Mariapoortje) gevonden. Het is opgeslagen in het depot en wordt mogelijk in het plangebied teruggeplaatst. De tiende boog van de St. Servaasbrug is ontdekt en zal worden opgenomen in een wandelroute langs de Maasoever.

De gemeente heeft gekozen voor opgraven omdat volgens haar behoud *in situ* in de dicht bebouwde binnenstad niet mogelijk is. Bovendien was in de jaren dertig de bodem al verstoord door de aanleg van de Wilhelminabrug. Wel ziet de gemeente af van een ondergrondse fietsenstalling, mede vanwege archeologisch belang.

Door de bouw van de Wilhelminabrug over de Maas is de vierkante vorm van de Markt rondom het stadhuis aangetast. Een belangrijk stedenbouwkundig principe in Mosae Forum is dan ook het terugbrengen van de oorspronkelijke vierkante structuur van de Markt. Dankzij het ondergronds parkeren wordt de gehele Markt autovrij, wat de historische uitstraling van de Markt sterk zal verbeteren.

Cultuurhistorie was al vroeg een belangrijk aspect van dit project. Aanleidingen hiervoor waren een kaartenserie van de ontwikkeling van de openbare ruimte vanaf de Romeinse tijd tot nu, en het proefschrift van Marijke Martin.¹ In 2001 is een inventarisatie van de monumenten gemaakt. Ook heeft de gemeente op haar intranet een cultuurhistorische waardenkaart staan die veel wordt gebruikt. In de intentieovereenkomst tussen gemeenten en private partijen is cultuurhistorie, en dan met name archeologie, opgenomen. In de marketing van Mosae Forum speelt de cultuurhistorie ook een centrale rol.

Conclusie

In Mosae Forum is gekozen voor inpassing van nieuwe grootschalige functies in de bestaande kleinschalige historische stedelijke structuur. De cultuurhistorici hadden een realistische instelling en wisten dat niet alles te behouden was. Er moesten concessies gedaan worden aan het behoud van cultuurhistorische waarden. Zo is voor de looproute van het kernwinkelgebied naar de nieuwe winkels een innovatieve, doch rigoureuze en omstreden oplossing gekozen. Het bouwprogramma en de commerciële belangen bepaalden de grenzen van de integratie van cultuurhistorische waarden in het project

In Maastricht is behoud van cultuurhistorie een gewoon sectoraal belang bij stedelijke bouwopgaven. De gemeente heeft een goed beeld van de aanwezige cultuurhistorische waarden en vanaf de eerste fase spelen die een belangrijke rol in de planvorming. Binnen de randvoorwaarden van het programma van eisen en de commerciële belangen is wezenlijke aandacht voor cultuurhistorie. In dit project werden de cultuurhistorici als betrouwbare partners beschouwd omdat zij zich goed hielden aan de afgesproken planning.

Stedenbouwkundig plan Mosae Forum Maastricht
(afbeeldingen Gemeente Maastricht)

¹ Historische voorstudie "Aanpak stadsvernieuwing noordwest entree". Proefschrift van Marijke Martin "Tussen traditie en vernieuwing. Ruimtelijke transformaties van Maastricht 1650-1905" (1997).

2.8 Haarlem: De Appelaar, justitie en de dood

Naam project:	De Appelaar
Projectleiding:	Gemeente Haarlem
Locatie:	Binnenstad
Programma:	Ondergrondse parkeergelegenheid voor 350 auto's, een gerechtsgebouw (16.000 m2), renovatie en uitbreiding van het Concertgebouw met 4000 m2 en een hotel.
Cultuurhistorie:	Archeologie, monumenten
Fase:	Start planvorming in 1996, masterplan gereed in 1998, start sanering en bouwwerkzaamheden in 2002, oplevering en afronding in 2005.
Schaal:	Buurt
Architecten:	Henket & Partners voor het gerechtsgebouw en Frits van Dongen (Architecten Cie.) voor het vernieuwen van het Concertgebouw. De heer ir. J. Rube, stedenbouwkundige voor de openbare ruimte.
Ontwikkelaar:	ING Real Estate, Rijksgebouwendienst
Opmerkingen:	Locatie ligt in een beschermd stadsgezicht

Korte projectbeschrijving

Op de plek van de drukkerij van Joh. Enschede in het centrum van Haarlem is de uitbreiding van het concertgebouw, een nieuw gerechtsgebouw en een hotel gebouwd. Op de hoek Wijde en Nauwe Appelaarsteeg wordt een plein gemaakt. Ten zuiden van het Hof wordt in de bestaande monumentale bebouwing een horecagelegenheid met daarboven kantoren of woningen gerealiseerd. Het hotel komt te staan aan de oorspronkelijke rooilijn aan de Damstraat. Het hele project is economisch van groot belang voor de gemeente Haarlem. Het nieuwe gerechtsgebouw levert prestige op.

Integratie cultuurhistorie in de stedelijke ontwikkeling

De locatie ligt in een beschermd stadsgezicht. Met het ontwerp van de gebouwen en de inrichting van de openbare buitenruimte wordt rekening gehouden met de historische omgeving en de daarin bestaande functies. Het beeld van wisselende bouwhoogtes is kenmerkend voor Haarlem. Het nieuwe ontwerp haakt daar op aan in materiaalkeuze, hoogte en details in de gevels en past daarmee in het beschermd stadsgezicht.

De oude fabriekspanden van Joh. Enschede op de locatie waren historisch gezien wel interessant, maar kwamen niet in aanmerking voor een monumentenstatus. Toen duidelijk werd dat de bodem ernstig vervuild was, is in overleg met de RDMZ besloten alles te slopen. De panden aan het Klokhuisplein worden wel behouden en gerestaureerd. Uitgangspunt voor de uitbreiding van het concertgebouw was het versmelten van het klassieke oude gedeelte met het moderne deel. De inrichting van de openbare ruimte sluit aan bij het historische karakter van de stad. Hiervoor is een beeldkwaliteitsplan opgesteld. Als de parkeergarage klaar is, wordt de Markt geheel autovrij, wat ten goede komt aan de historische uitstraling van de binnenstad. De geschiedenis van de plek bepaalde de nieuwe naam van de locatie; de Appelaar verwijst naar een klooster en appelboomgaard op deze locatie.

Met het ontwerp van het nieuwe justitiegebouw heeft architect Henket het historisch stratenpatroon deels hersteld, zo heeft hij de gevelwand in de Damstraat en de Nauwe Appelaarsteeg teruggebracht. Toch staat het nieuwe justitiegebouw dwars op de historische verkaveling. In een eerdere versie van het masterplan was het historisch stratenpatroon meer leidend. Hierdoor zou de nieuwbouw echter te hoog worden. Het huidige ontwerp gaat uit van een lagere bouwmassa, vertaald in een groter en massiever gebouw met een binnenhof.

De gemeente heeft bewust gekozen om in het centrum, haaks op de bestaande noord-zuidlopende winkelas, de oost-westas te versterken. Op deze oost-westas worden culturele en

vrijtijdsvoorzieningen geclusterd, zoals de Schouwburg, de Toneelschuur, het Teylers Museum, de Grote Kerk en in de toekomst een megabioscoop en mogelijk een casino.

Bodemvervuiling en archeologie

In dit deel van de stad zijn veel archeologische resten te verwachten. Alleen de grond waar de drukkerij van Enschedé stond, is aangetast voor de aanleg van kelders, leidingen en tanks. Vier weken voor de start van het veldwerk wordt echter asbest gevonden, waardoor het archeologisch onderzoek geen doorgang kan vinden. Bij de bodemsanering komen middeleeuwse botresten boven. Besloten wordt het vervuilde botmateriaal te verpakken en tijdelijk op te slaan. Er moet een methode worden gevonden voor het reinigen van de botten, voordat ze kunnen worden herbegraven. Op het plein naast het nieuwe paleis van justitie wordt op een plaquette vermeld dat de botten van de oude begraafplaats verplaatst zijn naar de bestaande begraafplaats. De vondsten spelen geen rol bij het ontwerp van het hotel dat op deze plek verrijst. Voor de gemeente is de kwestie rond de bodemvervuiling en de gevolgen voor de archeologie uitermate frustrerend.

Conclusie

De verschillende aspecten van cultuurhistorie vormden geen integraal onderdeel van de planvorming. Cultuurhistorie was in dit project een randvoorwaarde en slechts in beperkte mate uitgangspunt voor de nieuwe stedelijke ontwikkeling. Helaas was door de zware vervuiling van de bodem geen archeologisch onderzoek mogelijk. Door het intensieve bouwprogramma waren er beperkte mogelijkheden om cultuurhistorie in te passen in de historische stedenbouwkundige structuur. De architect van het paleis van justitie vergeleek de ontwerppoging met een stedelijke 'RubixCube-puzzel'. Het was voor de gemeente heel belangrijk om op deze locatie een nieuw paleis van justitie te kunnen realiseren.

Het vooraf maken van een integrale cultuurhistorische inventarisatie was ten tijde van dit project geen standaardonderdeel van de procedure. Na protesten van bewoners tegen andere grootschalige projecten, heeft de gemeente besloten voortaan wel een cultuurhistorische inventarisatie te doen bij herontwikkelingslocaties in de binnenstad.

*Foto bouwwerkzaamheden Appelaar en impressie eindbeeld
(afbeeldingenHenket en partners)*

2.9 Koers West Nijmegen

Naam project:	Koers West
Projectleiding:	Gemeente Nijmegen
Locatie:	Voor- en naoorlogse uitbreiding
Programma:	Wonen, infrastructuur (nieuwe Waalbrug), bedrijven
Cultuurhistorie:	Archeologie, gebouwde monumenten, industrieel erfgoed.
Planning:	Revitalisering bedrijventerrein: 2003-2009 Waalfront (woningbouw): 2004-2020 Stadsbrug: 2003-2010
Schaal:	Stadsdeel
Architecten:	Stedenbouwkundige van de Gemeente Nijmegen, nog geen architecten gekozen.
Opmerkingen:	Belvedere project, Limes pilotproject

Korte projectbeschrijving

Koers West is de naam voor de herstructurering van een gebied direct ten westen van het centrum van Nijmegen. Het project valt uiteen in drie deelprojecten:

- Het Waalfront (bedrijvigheid verplaatsen ten behoeve van nieuwe woningbouw);
- Stadsbrug (aanleg nieuwe brug over de Waal);
- Bedrijventerrein NOK (revitalisering en herstructurering).

Integratie cultuurhistorie in de stedelijke ontwikkeling

Naast wonen, werken, verkeer en milieu is cultuurhistorie is één van de thema's van de ontwikkelingsvisie Koers West. De Gemeenteraad heeft in Koers West besloten bij (her-)ontwikkeling in de stad, de cultuurhistorische waarden zoveel mogelijk te beschermen en als inspiratiebron te gebruiken. In de loop van 2005 is gestart met het opstellen van het masterplan.

Het Romeinse bodemarchief mag in het geheel niet verstoord worden. In het gebied ligt de kern van Romeins Nijmegen, naar verwachting bevinden er zich een badhuis en tempelcomplex en mogelijk ook een forum bij de Waalhaven en het Waalfront. Hoe deze structuren *in situ* behouden worden is nog niet duidelijk. In het gebied liggen ook de resten van Fort Kraaijenhof, de negentiende eeuwse vestingwerken van Nijmegen, en historisch waardevolle industriële bouwwerken zoals de Nijma continu-spinnerij met watertoren, schaaldaken en glas-in-lood ramen en het verdeelstation van PGEM. Aan de Weurtseweg staan de eerste woningwetwoningen van Nijmegen uit 1910.

In 2003 heeft de Gemeenteraad het Koersdocument vastgesteld. Hierin staan als uitgangspunten opgenomen:

- Geen onnodige verstoring van oude elementen.
- Er wordt zorgvuldig omgegaan met het bodemarchief en archeologische waarden door gebruik te maken van ingrepen en verstoringen uit het verleden. Er wordt bijvoorbeeld gebouwd op aanwezige funderingen van de fabrieksgebouwen.
- Eventueel nieuw archeologisch onderzoek moet strategisch gebeuren en kan wellicht nieuwe vondsten opleveren die kunnen worden ingepast.

In het Koersdocument is archeologie nadrukkelijk als risico ingebed. In de exploitatie van 256 miljoen van het deelgebied 'Waalfront' is acht miljoen euro opgenomen voor behoud en ontwikkeling van cultuurhistorie. De locatie heeft geen archeologisch beschermd rijksmonument, maar er is wel sprake van een hoge verwachtingswaarde. Als echter grote onverwachte vondsten worden gedaan, wordt het voor dit project en de Gemeente Nijmegen te groot. De cultuurhistorisch waardevolle Nijma spinnerij conflicteert mogelijk met de geplande locatie van de nieuwe stadsbrug. Hoewel de locatie nog niet definitief vastligt, wordt

wel nagedacht over verplaatsing van de waardevolle elementen. De politiek in Nijmegen heeft veel aandacht voor integratie van cultuurhistorie in de stedelijke planning. Het gemeentelijk beleid streeft zoveel mogelijk naar behoud *in situ*. In *Uitgangspunten en Randvoorwaarden* is vastgelegd dat cultuurhistorie bij alle bouwprojecten in de stad één van de aandachtspunten is. Er wordt bovendien een bestuurlijk besluit genomen over de uiteindelijke randvoorwaarden en uitgangspunten voor een project. De bewoners zijn zich bewust van de waarde van de cultuurhistorie in hun stad en inmiddels neemt elke medewerker van de gemeente de belangen van cultuurhistorie serieus.

Conclusie

Zowel de Nijmeegse politiek als de bewoners achten cultuurhistorie, en dan met name de Romeinse geschiedenis belangrijk voor de identiteit en het imago van de stad. De bewoners zijn betrokken bij de inventarisatie, analyse en selectie van de cultuurhistorische waarden en de vertaling naar randvoorwaarden voor het masterplan.

Bij de vaststelling van de ontwikkelingsvisie Koersdocument heeft de Gemeenteraad de opdracht meegegeven om "de vondsten uit de Romeins Bataafse periode zoals de tempel, het Forum en het badhuis zonder verstoring in te passen in de nieuwe ontwikkeling"². De gemeente gebruikt de Romeinse archeologie in de city branding. In 2005 vierde Nijmegen als 'de oudste stad van Nederland', haar 2000-jarig bestaan.

Dit project is nog in een vroeg stadium van het planproces. Er is een integrale cultuurhistorische inventarisatie gemaakt³ en een visie opgesteld. In het Koersdocument wordt bepaald dat cultuurhistorische waarden uitgangspunt moeten zijn van de stedelijke ontwikkeling en worden cultuurhistorische randvoorwaarden voor het masterplan opgesteld. Het is nog onduidelijk hoe de cultuurhistorische waarden behouden of ontwikkeld worden. Afgezien van het *in situ* behouden van Romeinse archeologische resten zijn er geen harde randvoorwaarden. De gemeente beseft dat er tijdens de lange uitvoeringsperiode tot 2020 nog van alles kan gebeuren en denkt dan ook na over de borging van cultuurhistorische waarden gedurende de uitvoeringsperiode.

Koers West heeft subsidie ontvangen van Belvedere, en hoewel het subsidiebedrag op het totale bedrag van de exploitatie klein is, geeft de gemeente aan dat de subsidie wel een belangrijke stimulans is. De subsidie maakt het mogelijk het proces wat aan te kleden. Omdat er sprake is van voorfinanciering, is elke bijdrage welkom.

De gemeente gaf aan dat het economisch klimaat voor cultuurhistorie op dit moment ongunstig lijkt te zijn. Cultuurhistorie was in de rijke jaren '90 een hot item. In een ander economisch klimaat zal er minder aandacht voor zijn. De beschikbaarheid van financiële middelen speelt wel degelijk een belangrijke rol.

² Besluitenlijst van de vergadering van de Raad van de gemeente Nijmegen op woensdag 15 oktober 2003.

³ Het Cultuurhistorisch profiel. Ook wordt er multidisciplinair ontwerpend onderzoek gedaan naar de ruimtelijke toepassingsmogelijkheden van cultuurhistorie onder leiding van DE LIJN, bestaande uit: (a) een informatiebundel met ontwerpgegevens, (b) multidisciplinaire team, (c) ontwerpateliers met (externe) deskundigen en (d) tussentijdse verslaglegging.

Schematisch overzicht van de projecten

Naam project:	De Meelfabriek	Mosae Forum	De Appelaar	Koers West
Plaats:	Leiden	Maastricht	Haarlem	Nijmegen
Projectleiding:	De Meelfabriek C.V.	Gemeente Maastricht	Gemeente Haarlem	Gemeente Nijmegen
Locatie:	Binnenstad, op de singel	Binnenstad, zuidoever van de Maas	Binnenstad	Vooroorlogse uitbreiding
Programma:	Wonen, horeca, hotel, ondergronds parkeren, culturele functies	Kantoren, winkels, horeca, parkeren, openbaar vervoer, wonen	Parkeren, gerechtsgebouw, Concertgebouw, hotel	Wonen, infrastructuur, bedrijven
Cultuurhistorie:	Historische bouwkunde, industrieel erfgoed	Historische (stede)bouwkunde, archeologie	Archeologie, historische bouwkunde	Archeologie, historische bouwkunde, industrieel erfgoed
Fase:	Planontwikkeling	Uitvoering, oplevering vanaf 2006	Uitvoering	Planvoorbereiding
Schaal:	Buurt	Buurt	Buurt	Stadsdeel
Architecten:	Peter Zumthor	Jo Coenen, Bruno Albert	Hubert-Jan Henket, Frits van Dongen. Stedenbouwkundige dhr. J. Rube	Stedenbouwkundige Gem. Nijmegen, architect niet bekend
Ontwikkelaar:	De Meelfabriek C.V.	3W	ING Real Estate, Rijksgebouwendienst	Nog niet bekend
(Monumentale) status	Beschermde stadsgezicht	Beschermde stadsgezicht	Beschermde stadsgezicht	Limes pilot project
Opmerkingen	<p>Innovatief concept</p> <p>Belvedere project</p> <p>Behoud cultuurhistorische waarden is uitgangspunt, maar archeologie is geen deel van het planproces</p> <p>Partijen zijn onbekend met archeologie.</p> <p>Gemeentelijke Nota van Uitgangspunten biedt veel vrijheid</p> <p>Particulier initiatief, de Gemeente is op de achtergrond betrokken</p> <p>Het proces duurt lang.</p> <p>Tekort aan fondsen</p> <p>De architect Zumthor geeft het project veel uitstraling</p>	<p>Behoud cultuurhistorie altijd een streven in de planning.</p> <p>Goed beeld van aanwezige cultuurhistorische waarden; cultuurhistorie al vroeg een onderwerp</p> <p>Geen behoud van archeologische waarden <i>in situ</i>. Is volgens de gemeente in de stad niet realistisch</p> <p>Geld gereserveerd voor archeologisch onderzoek, maar de tijd van recessie is ongunstig voor grootschalige opgravingen</p> <p>Meerwaarde cultuurhistorie in de marketing</p> <p>Rigoureuze, doch innovatieve oplossing: looproute door historische panden</p> <p>Cultuurhistorici worden betrouwbare partners genoemd</p> <p>Zwaar programma met veel functies</p> <p>Druk van commerciële belangen erg groot</p>	<p>Contrast tussen nieuwbouw en historische bebouwing</p> <p>Geen integrale inventarisatie van cultuurhistorische waarden, geen integrale visie op rol cultuurhistorie van de locatie.</p> <p>Cultuurhistorie is randvoorwaarde, geen uitgangspunt</p> <p>Ondanks zwaar programma toch deel van historisch stratenpatroon overeind gehouden.</p> <p>Door bodemvervuiling opgraving op het laatste moment afgelast</p> <p>Belangen als werkgelegenheid en prestige wegen zwaar</p>	<p>Cultuurhistorie standaard in de procedure en past in de planningscultuur van de gemeente</p> <p>Belvedere project</p> <p>De cultuurhistorische waarden vormen één van de uitgangspunten</p> <p>Integraal: alle vormen van cultuurhistorie betrokken</p> <p>Ontwerpend onderzoek</p> <p>Romeinse resten worden <i>in situ</i> behouden. Geen harde randvoorwaarden voor overige cultuurhistorische waarden</p> <p>Huidige economisch klimaat is ongunstig</p>

Naam project:	Laag Dalem Zuid	Koningshof	Van Haeftenpark	Versterkt Den Bosch
Plaats:	Gorinchem	Gouda	Apeldoorn	's Hertogenbosch
Projectleiding:	Gemeente Gorinchem	Gemeente Gouda	Gemeente Apeldoorn	Gemeente 's-Hertogenbosch
Locatie:	Uitbreidingswijk	Rand van de binnenstad	Uitbreidingswijk	Binnenstad
Programma:	Woningen, school en sportvoorzieningen	Woningen, horeca, parkeren, sport	Woningen, parkeren, cultuur	Diverse functies (parkeren, toerisme, horeca)
Cultuurhistorie:	Archeologie	Historische bouwkunde, industrieel erfgoed, archeologie	Militair erfgoed, historische bouwkunde, archeologie	Historische (stede)bouw, archeologie, historische geografie, militair erfgoed
Fase:	Planuitwerking/ uitvoering	Planuitwerking/ uitvoering	Afronding	Divers
Schaal:	Wijk	Buurt	Buurt	Stadsdeel
Architect:	Wissing stedenbouw en Ruimtelijke Vormgeving	Bob van Reeth	Leijh Kappelhof Seckel Van den Dobbelsteen Architecten.	V. Roosmalen Van Gessel
Ontwikkelaar:	Heijmans en Amstelland (PPS-constructie)	Blauwhoed Eurowoningen en Gebroeders Blokland	Woningbouwcorporatie en Slokker Vastgoed BV	Maarten van Roosmalen, stedenbouwkundige
Monumentale status	De locatie valt net buiten het beschermd stadsgezicht.	Locatie ligt binnen het beschermd stadsgezicht	Gemeentelijk monument	Vestingwerken zijn rijksmonument, binnenstad is beschermd stadsgezicht. Belvedereproject
Opmerkingen	<p>Gemeente heeft geen cultuurhistorisch beleidsplan</p> <p>Gemeente gebruikt cultuurhistorische waardenkaart van de provincie</p> <p>Archeologisch onderzoek nog op tijd, waardoor plan aangepast kon worden en behoud <i>in situ</i> mogelijk was</p> <p>Plan was flexibel waardoor inpassing mogelijk was, maar omdat het ontwerp eerder af was dan het onderzoek is het oorspronkelijk ontwerp deels aangetast</p> <p>Speciaal heiplan</p> <p>Goed overleg met ROB</p> <p>Gemeente trok lering voor toekomstige projecten: vroegtijdig vooronderzoek doen</p> <p>Door de dure woningen was er binnen de exploitatie ruimte voor de extra kosten</p>	<p>Gemeente heeft een cultuurhistorisch beleidsplan</p> <p>Cultuurhistorie is uitgangspunt en maakt deel uit van intentie-overeenkomst</p> <p>Uitgebreide integrale cultuurhistorische analyse</p> <p>Gemeente reserveert geld voor archeologische vondsten</p> <p>Aannemer heeft ervaring met cultuurhistorie</p> <p>Goede samenwerking ontwikkelaars, bewoners en gemeente, maar het bewonersplatform haakte af in de laatste fase</p> <p>Strakke en efficiënte projectleiding</p> <p>Innovatieve oplossingen en vergaande integratie van cultuurhistorie</p> <p>Gezamenlijk begrippenkader</p> <p>Marketing Koningshof sluit aan bij de promotie van Gouda</p> <p>Meerkosten verrekend in de prijs van de woningen</p> <p>Volgens ontwikkelaar is grootschalig behoud alleen mogelijk dankzij de bouw van dure woningen</p>	<p>Cultuurhistorische waardenkaart</p> <p>Cultuurhistorie uitgangspunt; zowel interieur als exterieur van de kazerne behouden</p> <p>Culturele invulling met link cultuurhistorie</p> <p>Archeologie was inspiratie voor het parkontwerp, maar geen behoud <i>in situ</i></p> <p>Archeologisch onderzoek kostte steeds meer geld</p> <p>Goed contact archeologie en projectleiding</p> <p>Inzet van de gemeente voor bijzondere sociale woningbouw</p> <p>Snel proces</p> <p>Geen gezamenlijk begrippenkader</p>	<p>Centraal: wat betekent cultuurhistorie voor de stad</p> <p>Monumentenbeleidkaart</p> <p>Archeologische traditie in gemeente</p> <p>Uitgangspunt: maximale integraliteit</p> <p>Integraal denken binnen de gemeente</p> <p>Structureel overleg bouwhistorici/ stadsontwikkeling</p> <p>Creatieve en innovatieve oplossingen</p> <p>Heldere projectstructuur</p> <p>Goede fondsenwerving</p> <p>Uitgebreide communicatie, zowel intern als extern</p> <p>Moeizaam en langdurig overleg door veelheid aan partijen</p>

3. Bevindingen

In het onderzoek naar de rol van cultuurhistorie in stedelijke projecten zijn acht stedelijke inrichtingsprojecten geanalyseerd. De volgende vragen waren leidraad voor het onderzoek.

1. In welke fase van het planproces speelt cultuurhistorie een rol?
2. Waarom wordt cultuurhistorie ingebracht en door wie?
3. Wat is de rol van cultuurhistorie in het planproces, en hoe wordt hier in de praktijk mee omgegaan?
4. Hoe wordt de ontwikkeling van de cultuurhistorische waarden bekostigd?
5. Welke meerwaarde heeft cultuurhistorie in de projecten en hoe wordt het tot ontwikkeling gebracht?
6. Wat zijn de succes- en faalfactoren bij de integratie van cultuurhistorie in gemeentelijke projecten in stedelijke gebieden?

Aan de hand van de onderzoeksvragen worden de bevindingen van het onderzoek hieronder samengevat.

1. In welke fase van het planproces speelt cultuurhistorie een rol?

In het algemeen wordt gezegd dat het 'vroeg betrekken van cultuurhistorie in het planproces' van belang is om het een rol te laten spelen in de ruimtelijke ordening. Deze opvatting wordt op zich gedeeld, maar uit de projecten blijkt dat het niet altijd garantie is voor behoud of ontwikkeling.

Om dit nader te bekijken, maken we onderscheid tussen binnensteden met bebouwing en stedelijke uitbreidingen in voormalig landelijk gebied dat nog onbebouwd is. Bij stadsuitbreiding in voormalig landelijk gebied is vroegtijdige inbreng altijd goed. Het verantwoordelijke bestuur moet dan een afweging maken, maar kan flexibel omgaan met de andere randvoorwaarden of deze zelfs negeren. Uiteraard kan de afweging ook negatief uitvallen voor de cultuurhistorie. Het project in Gorinchem was zo'n stadsuitbreiding in landelijk gebied. Het ontwerp voor de nieuwe woonwijk was al klaar toen bleek dat er archeologische waarden van nationaal belang aanwezig waren. Naar aanleiding van deze vondst werd het ontwerp aangepast en konden de archeologische waarden *in situ* behouden blijven.

Bij ontwikkelingen in bestaand stedelijk gebied kan weliswaar meestal geen archeologisch vooronderzoek plaatsvinden, maar is het wel mogelijk om cultuurhistorie vroegtijdig in te brengen via een goed gemeentelijk beleid, een beleidskaart of archiefonderzoek. Ook hier moet het bestuur weer een afweging maken, maar de andere randvoorwaarden, zoals verkeer en milieu, zijn sterker dan in uitbreidingsgebieden.

Is cultuurhistorie niet ingebracht voordat deze afweging plaatsvindt, dan zal het nooit randvoorwaarde of uitgangspunt worden bij de ontwikkeling. Is de cultuurhistorie wel tijdig ingebracht, dan is de kans daarop veel groter. Dan nog kunnen er omstandigheden zijn waardoor archeologisch onderzoek onmogelijk wordt. In Haarlem bijvoorbeeld kwamen de cultuurhistorische waarden al vanaf het begin van de planontwikkeling aan de orde, maar hier was het door extreme bodemvervuiling onmogelijk de archeologische resten te onderzoeken. Maar ook in dergelijke gevallen kan de cultuurhistorie nog steeds als inspiratie dienen bij het ontwerp.

2. Waarom wordt cultuurhistorie ingebracht, en door wie?

De gemeente is verantwoordelijk voor een goede omgang met cultuurhistorie in ruimtelijke ordeningsprocessen. Het gemeentebestuur maakt de bestemmingsplannen en moet daarbij rekening houden met alle belangen die spelen in het gebied: ook de cultuurhistorische. Voor beschermde stad- en dorpsgezichten is de gemeente verplicht een bestemmingsplan op te stellen dat recht doet aan de aanwezige cultuurhistorische waarden.

Sommige gemeenten hebben een archeoloog of cultuurhistoricus in dienst die er voor zorgt dat bij planvorming de cultuurhistorie wordt ingebracht. Voor archeologie wordt niet alleen gekeken naar bestaande, maar ook naar verwachte waarden.

De provincies toetsen of bij plannen voldoende rekening is gehouden met cultuurhistorie, en of de ontwikkelingen passen in het Streekplan en het provinciaal beleid. De provinciaal archeoloog let daarbij speciaal op archeologie en adviseert Gedeputeerde Staten over het plan. Ook particulieren hebben oog voor de bijzonderheden van de cultuurhistorie en zetten zich in voor behoud en ontwikkeling. Dit was bijvoorbeeld duidelijk het geval in de gemeente Leiden waar twee burgers het initiatief namen voor herbestemming van de Meelfabriek. In Gouda en Nijmegen zijn de bewoners nauw betrokken bij het proces.

In de meeste onderzochte projecten nam de gemeente het initiatief voor het integreren van cultuurhistorie in de stedelijke ontwikkelingsprojecten: per slot van rekening is de gemeente daarvoor verantwoordelijk. De provincies hadden een rol als toetsers en adviseurs. De ROB en de RDMZ waren op de achtergrond betrokken in die gevallen waarin sprake was van rijksmonumenten, waarden van nationaal belang of bij vragen over het integreren van cultuurhistorie in planvormingsprocessen. In de onderzochte projecten liep de samenwerking tussen gemeente, provincie en de rijksdiensten goed en werd er oplossingsgericht gewerkt. We zagen dat zowel in Gouda als in Gorinchem, waar tijdens het planproces cultuurhistorische waarden van rijksbelang aanwezig bleken te zijn.

3. Wat is de rol van cultuurhistorie in het planproces, en hoe wordt hier in de praktijk mee omgegaan?

Uit bovenstaande blijkt dat er verschillend met cultuurhistorie omgegaan kan worden. Soms voelt men het vooral als een verplichting om er rekening mee te houden, omdat het nu eenmaal wettelijk zo bepaald is of omdat de maatschappelijke druk groot is. In dat geval beschouwt men cultuurhistorie vooral als één van de randvoorwaarden, zoals ook verkeer en milieu dat kunnen zijn. In andere projecten is cultuurhistorie juist een inspiratiebron en geeft het richting en kwaliteit aan de nieuwe ontwikkeling. Men bouwt nadrukkelijk voort op de aanwezige cultuurhistorie. Dan is cultuurhistorie veel meer uitgangspunt. Dat was in Nijmegen en Gouda het geval.

Uit het onderzoek bleek dat de gemeenten Gouda, Nijmegen, 's Hertogenbosch en Maastricht veel ervaring hadden met cultuurhistorie en een goed ontwikkeld beleid hadden ten aanzien van archeologie en monumenten. Hier is een traditie ontstaan waarin cultuurhistorie een belangrijke rol heeft in ontwikkelingstrajecten. In Gouda en Nijmegen heeft cultuurhistorie bovendien de bijzondere aandacht van de gemeentelijke politiek.

In gemeenten zonder duidelijke visie op de rol van cultuurhistorie in stedelijke ontwikkeling is de inbreng van cultuurhistorie vaak een kwestie van toeval. Aanleidingen zijn dan bijvoorbeeld een initiatiefrijke projectontwikkelaar of particulier, een toevallige cultuurhistorische ontdekking of weerstand uit de bevolking tegen aantasting van de cultuurhistorische waarden.

Overigens verloopt de integratie van archeologie in stedelijke ontwikkeling moeilijker dan de integratie van de overige cultuurhistorische waarden. Archeologische waarden zijn niet altijd bekend en vaak onzichtbaar. Kennis is moeilijker te verkrijgen en behoud *in situ* is vaak onmogelijk. Ook als nadrukkelijk gekozen wordt voor de ontwikkeling van de cultuurhistorie, heeft dat in de praktijk vaak niet de archeologische invalshoek. In De Meelfabriek in Leiden is de archeologie zelfs in het geheel niet betrokken.

Verschillende sectorale belangen

Bij stedelijke ontwikkelingsplannen spelen verschillende sectorale belangen waarvan cultuurhistorie is er slechts één is. In sommige projecten krijgt cultuurhistorie echter een bijzondere positie. Terwijl het in Apeldoorn eind jaren negentig nog een noviteit was dat cultuurhistorie bepalend was voor de herontwikkeling, is dat in Gouda, 's Hertogenbosch en Leiden al niet vreemd meer. In Maastricht, Nijmegen en Gorinchem is het een vast onderdeel in de procedures bij planontwikkeling. Overigens is dat inmiddels ook in Apeldoorn het geval.

In Maastricht en 's Hertogenbosch speelden grote economische en maatschappelijke belangen. Dit is eerder verwoord als een win-win- situatie omdat de verschillende belangen gecombineerd konden worden. In 's Hertogenbosch kregen de cultuurhistorische waarden een belangrijke betekenis voor andere functies in de stad, bijvoorbeeld voor toerisme. Voorstanders van volledig behoud zouden teleurgesteld kunnen zijn, omdat dat niet gerealiseerd is. Daar staat tegenover dat door de manier waarop de waarden nu gebruikt worden, behoud gegarandeerd is omdat ze een functie hebben.

4. Hoe wordt de ontwikkeling van de cultuurhistorische waarden bekostigd?

Het is gangbaar om de extra kosten voor bijvoorbeeld inventarisatie en analyse, aanpassing van de plannen, en speciale maatregelen binnen de exploitatie van het project te verrekenen. Bij Versterkt Den Bosch en Koers West in Nijmegen zijn specifiek voor cultuurhistorie elders fondsen geworven. In Apeldoorn zijn de extra kosten voor de archeologische opgraving destijds niet in de exploitatie opgenomen. Tegenwoordig gebeurt dat in Apeldoorn wel. In Gouda en Leiden werden de extra kosten voor behoud en ontwikkeling bekostigd door meer en duurder te bouwen. Dure nieuwbouw was nodig om het behoud van de cultuurhistorische waarden te kunnen betalen.

In de onderzochte projecten stonden de ontwikkelaars open voor cultuurhistorie en hielden zij in de grondexploitatie rekening met de extra kosten. De rol van de gemeente was hierin belangrijk: zij voerden de regie over het project en brachten het cultuurhistorisch belang in. In Gouda betaalde de projectontwikkelaar de inventarisatie en analyse van de aanwezige cultuurhistorische waarden, nadat de gemeente aangaf veel belang te hechten aan het behoud hiervan. In Gorinchem zijn de onverwachte extra kosten die voortkwamen uit de archeologische vondst verdeeld tussen de gemeente en de ontwikkelaar.

De Nota Belverdere voorziet in een stimuleringsregeling voor ontwikkelingsplannen waarin cultuurhistorie als uitgangspunt is gebruikt. Drie van de onderzochte projecten ontvingen een

dergelijke Belvederesubsidie: De Meelfabriek in Leiden, Versterkt Den Bosch in 's Hertogenbosch en Koers West in Nijmegen. In Nijmegen werd aangegeven dat de Belvederesubsidie belangrijk is als stimulans en motivatie voor het thema cultuurhistorie. Andere gemeenten gaven aan dat het in verhouding om een kleine subsidie ging en dat het jammer was dat er weinig subsidie was voor de uitvoering.

5. Welke meerwaarde heeft cultuurhistorie in de projecten en hoe wordt het tot ontwikkeling gebracht?

Bij alle projecten werd in meer of mindere mate de meerwaarde van cultuurhistorie voor de omgevingskwaliteit herkend. Naarmate de (economische) meerwaarde sterker erkend werd, was men sneller geneigd de cultuurhistorie te gebruiken. In Gorinchem zagen de gemeente en toekomstige bewoners de meerwaarde. Cultuurhistorie droeg bij aan de totstandkoming van een herkenbare en bijzondere plek. De projectontwikkelaar meende echter dat de integratie van cultuurhistorie geen effect had op de verkoop van de huizen. Bij innovatieve oplossingen of concepten zoals De Meelfabriek, Versterkt Den Bosch en Koningshof Gouda was de meerwaarde van cultuurhistorie duidelijker. In Haarlem kon door de onvoorziene bodemvervuiling geen archeologisch onderzoek plaatsvinden, waardoor niet optimaal gebruik gemaakt kon worden van cultuurhistorie om het project een meerwaarde te geven.

In een aantal projecten leverde cultuurhistorie ook een positieve bijdrage aan het imago van de locatie of de stad. Zo droeg het Goudse project Koningshof bij aan de verbetering van de binnenstad, werden de vestingwerken het visitekaartje van 's-Hertogenbosch en kreeg het winkelende publiek in Maastricht een kijkje achter historische gevels. In 's-Hertogenbosch diende de restauratie van de vestingmuur bovendien als motor voor de ontwikkeling van het gehele centrum. In Gouda werd de meerwaarde van cultuurhistorie vertaald in een hogere waarde van het vastgoed.

Innovatieve oplossingen

In een aantal onderzochte projecten werden creatieve en innovatieve oplossingen gezocht om zoveel mogelijk gebruik te kunnen maken van de meerwaarde van de cultuurhistorie. De volgende zaken vielen op:

- Het kan zijn dat de oplossing buiten het vakgebied van de cultuurhistorie ligt.

In 's Hertogenbosch kon de vestingmuur gerestaureerd worden door het te combineren met de bouw van een parkeergarage. Het combineren van verschillende vakgebieden heeft zeer bijgedragen aan het succes van dit project.

- Door zogenaamd ontwerpend onderzoek zijn nieuwe uitgangspunten en kaders te creëren.

Dit paste men in Nijmegen toe. Na inventarisatie van de cultuurhistorische waarden werd gekeken welke mogelijkheden deze boden voor het stedelijke ontwikkelingsproject. Dit gebeurde nog voordat bepaald was wat behouden moest worden en voordat het Programma van Eisen rond was. Het ontwerpend onderzoek leverde concrete cultuurhistorische bouwstenen op voor het Masterplan.

- Het werken met verschillende partijen en het combineren van verschillende typen kennis leidt tot innovatieve oplossingen.

In Gouda leverden veel verschillende partijen inbreng in het plan Koningshof: van de tafeltennisvereniging tot bewonersplatform, ontwikkelaar, aannemer, architect en gemeente. De

kennis en inbreng van deze verschillende partijen werd in het plan gecombineerd. Dit leidde tot slimme en innovatieve oplossingen, zoals een manier van heien die de archeologie zoveel mogelijk ontziet. In Nijmegen werden de bewoners actief betrokken bij het bepalen van de cultuurhistorische inbreng in het project.

- Gerenommeerde architecten en creatieve projectleiders leveren een positieve bijdrage.

In Gouda en Leiden werd expliciet aangegeven dat de architect een belangrijke rol speelde. Uit de analyse bleek dat de instelling van de projectleider ook van wezenlijk belang was. Hij speelde een belangrijke rol bij het creëren van een gezamenlijk begrippenkader van cultuurhistoricus, ontwikkelaar, planoloog en architect. Bepalend is de rol van de opdrachtgever. Als deze goed weet wat hij wil en daar op aanstuurt, wint het project aan duidelijkheid en uitstraling. Het proces zal beter en sneller verlopen.

Gezamenlijk begrippenkader

Het is nodig dat alle partijen dezelfde uitgangspunten hanteren ten aanzien van cultuurhistorie en stedelijke planning. Een dergelijk gezamenlijk begrippenkader draagt bij aan een snel en creatief proces. Het is daarom raadzaam dat de verschillende partijen elkaars taal en werkwijze goed leren kennen. Niet bij alle projecten was daar sprake van. Opvallend is Gouda. Hier waren in relatief korte tijd alle partijen het eens over de cultuurhistorische waarden binnen het project. Het was zonder dit gezamenlijke begrip waarschijnlijk niet mogelijk geweest om in de beschikbare tijd tot het huidige plan te komen. Ook in 's Hertogenbosch, Maastricht en Nijmegen was sprake van een gezamenlijk gedeelde opvatting over de aanwezige cultuurhistorische waarden. In Leiden bleef het begrippenkader beperkt tot het industrieel erfgoed en speelde archeologie geen rol.

6a. Wat zijn de succesfactoren bij de integratie van cultuurhistorie in gemeentelijke projecten in stedelijke gebieden?

Kennis van de aanwezige cultuurhistorische waarden

Aan de basis van een goede integratie van cultuurhistorie en stedelijke ontwikkeling staat kennis van de aanwezige waarden. Voor de projecten waarin cultuurhistorie een grote rol speelde, was in een vroeg stadium een integrale cultuurhistorische inventarisatie gemaakt. Belangrijke succesfactor is dan ook de beschikbaarheid van een uitgebreide integrale cultuurhistorische inventarisatie en analyse. Gedetailleerde informatie over cultuurhistorie bleek een nuttige inbreng in het plannings- en ontwerpproces en speelde een rol bij de communicatie over het project. Door zorgvuldige inventarisatie en communicatie over de cultuurhistorische waarden werd in een vroeg stadium draagvlak gecreëerd voor de ontwikkelingsplannen.

Het is van belang om een *integrale* cultuurhistorische inventarisatie te maken, waarbij zowel historische stedenbouw als archeologie en historische geografie zijn opgenomen. Vooral voor archeologie geldt dat hoe eerder duidelijk is welke waarden aanwezig (kunnen) zijn, hoe kleiner de risico's worden. In Gouda werd een inventarisatie gemaakt voordat duidelijk was wat er precies met het gebied ging gebeuren. De inventarisatie, die overigens door de projectontwikkelaar betaald werd, maakte deel uit van de intentieovereenkomst tussen de gemeente en de projectontwikkelaar.

Cultuurhistorisch beleid/ waardenkaarten

Verschillende gemeenten streven er nadrukkelijk naar het cultuurhistorisch beleid te verankeren in het ruimtelijke ordeningsbeleid. Dat doet men onder andere door cultuurhistorische informatie, bijvoorbeeld de (digitale) waardenkaarten, toegankelijk en bruikbaar te maken voor medewerkers ruimtelijke ordening en projectleiders van ontwikkelingsprojecten. Een toegankelijk cultuurhistorisch beleidsplan met een beleidskaart is een goed instrument om cultuurhistorie vroeg in te brengen in bouwprocessen. Op basis van de kennis van de aanwezige waarden kan de gemeente besluiten een meer gedetailleerde inventarisatie en analyse op te stellen voor een plangebied. In Maastricht en Nijmegen bestaat een dergelijk informatiesysteem.

De rol van de gemeente

De gemeenten spelen een cruciale rol bij het inbrengen van cultuurhistorie in stedelijke ontwikkelingsprojecten om de volgende redenen:

1. Gemeenten zijn verantwoordelijk voor een goede ruimtelijke ordening en daarmee voor de inbreng van cultuurhistorie in ontwikkelingstrajecten. Zij kunnen in hun beleid cultuurhistorie opnemen als randvoorwaarde of als uitgangspunt bij ruimtelijke ordenings-ontwikkelingen.
2. De gemeente heeft in veel gevallen de regie over een project en kan zorgen voor een structurele inbedding van cultuurhistorie in stedelijke ontwikkeling. Zij bepaalt de voorwaarden waaronder stedelijke ontwikkeling plaatsvindt. Met uitzondering van De Meelfabriek in Leiden, lag bij alle onderzochte projecten de regie bij de gemeente.
3. De gemeente kan cultuurhistorie onder de aandacht brengen van de projectontwikkelaar, of kan zelf een project rondom dit thema opstarten.
4. Gemeenten beschikken over de kennis van lokale cultuurhistorische waarden en hebben toegang tot lokale netwerken. Politieke betrokkenheid bij de cultuurhistorische waarden is belangrijk omdat bij grootschalige binnenstedelijke ontwikkelingsprojecten keuzes op het politiek-bestuurlijke niveau worden gemaakt.

Visie op de betekenis van cultuurhistorie

Vaak wordt pas een visie gevormd, als een gemeente zich ervan bewust is dat cultuurhistorie een meerwaarde heeft voor de toekomstige ontwikkeling van de stad. Een duidelijke visie verwoord in een cultuurhistorisch beleidsplan versterkt de positie van cultuurhistorie. Gemeenten met ervaring op het gebied van monumenten en archeologie hebben over het algemeen een duidelijke visie ontwikkeld en daardoor meer succes bij het integreren van de cultuurhistorie in stedelijke ontwikkelingen.

Structureel contact tussen cultuurhistorie en ruimtelijke ordening

Bij ongeveer de helft van de onderzochte projecten is sprake van structureel overleg tussen projectleiders van ruimtelijke ontwikkelingen en cultuurhistorici. In 's Hertogenbosch nemen stedenbouwer, planoloog en de cultuurhistoricus zelfs elke maand samen alle bouwaanvragen in de binnenstad door. Voor structureel contact tussen cultuurhistorici, projectleiders en medewerkers ruimtelijke ordening is het niet noodzakelijk dat de disciplines in één afdeling of sector zijn ondergebracht. Het is vooral belangrijk dat de cultuurhistorici binnen de gemeentelijke organisatie gemakkelijk herkenbaar en benaderbaar zijn.

Cultuurhistorie standaard in de procedure

In een aantal gemeenten is cultuurhistorie standaard opgenomen in de bouwplanprocedure, net als verkeer, milieu, etc. Op deze manier zorgt de gemeente dat de cultuurhistorische waarden niet worden vergeten bij stedelijke ontwikkeling. Bovendien heeft de gemeente hiermee een middel in handen om ontwikkelaars te stimuleren het cultuurhistorisch belang serieus te nemen.

Belangenbehartiging cultuurhistorie

De cultuurhistoricus zou zich actief in de stedenbouwkundige/ planologische 'arena' moeten begeven. Alleen het aanleveren van informatie is niet voldoende; de cultuurhistorische waarden moeten ook worden toegelicht tijdens het planproces zodat een goede vertaalslag gemaakt kan worden ten behoeve van het ruimtelijk ontwerp. Een actieve en ontwikkelingsgerichte participatie van cultuurhistorici in het planproces zagen we in Maastricht, Nijmegen, 's Hertogenbosch en Gouda.

De rol van de ontwikkelaar

Bij middelgrote en grootschalige stedelijke ontwikkelingsprojecten heeft de gemeente te maken met een projectontwikkelaar. De gemeente bepaalt de randvoorwaarden en uitgangspunten, maar ook de houding van de ontwikkelaar speelt een grote rol bij de inbreng van cultuurhistorie in het project. De ene projectontwikkelaar staat open voor integratie met cultuurhistorie, een ander misschien veel minder. Als een ontwikkelaar zich ervan bewust is dat cultuurhistorie ook een economische meerwaarde kan opleveren, is hij eerder bereid cultuurhistorie te gebruiken. Een gemeente kan een ontwikkelaar wel beïnvloeden in zijn houding ten opzichte van cultuurhistorie. Door in een vroeg stadium het belang van cultuurhistorie te communiceren, weet de projectontwikkelaar waar hij aan toe is en komt hij niet achteraf voor verrassingen te staan.

Communicatie

Het is belangrijk goed te communiceren over de aanwezige cultuurhistorische waarden en de mogelijkheden voor behoud en ontwikkeling. Doelgroepen zijn bijvoorbeeld bewoners, lokale politici, (potentiële) financiers en kopers. Interne communicatie en kennis van de rollen en verantwoordelijkheden binnen de gemeente zijn ook van belang. Grondbedrijf, projectontwikkeling, ruimtelijke ordening en monumenten en archeologie moeten elkaar weten te vinden.

Zoeken naar innovatieve oplossingen voor problemen of opgaven

Soms moeten innovatieve, creatieve oplossingen bedacht worden om de aanwezige cultuurhistorie optimaal te gebruiken. Hiervoor dienen alle partijen bereid te zijn om buiten de grenzen van het eigen vakgebied te kijken, te denken buiten sectorale kaders, samen te werken met verschillende partijen en gebruik te maken van ontwerpend onderzoek. Ook het aantrekken van een gespecialiseerde architect helpt om tot innovatieve projecten te komen die ook kunnen rekenen op een breed draagvlak.

6b. Wat zijn de faalfactoren bij de integratie van cultuurhistorie in gemeentelijke projecten in stedelijke gebieden?

Ontbreken van basiskennis

Zowel bij cultuurhistorici als projectleiders stedelijke ontwikkeling ontbreekt soms basiskennis over elkaars werkterrein. Onder basiskennis wordt verstaan: wat is in mijn gemeente de procedure voor bouwlocaties? Welke fases zijn er in het planproces? Hoe gaat archeologisch onderzoek in zijn werk? Wat is behoud *in situ*? Wat wordt bedoeld met Behoud door Ontwikkeling?

Aanwezige waarden niet bekend

Niet altijd is bekend welke cultuurhistorische waarden aanwezig zijn in het plangebied. Dit geldt vooral voor archeologie in binnenstedelijke gebieden. Vooronderzoek is vaak niet mogelijk, vanwege bestaande bebouwing, bekabeling, infrastructuur etc. Eigenlijk zou er dan eerst gesloopt moeten worden. Archiefonderzoek biedt hier wel een alternatief. In stedelijke uitbreidingen in voormalig landelijk gebied, is archeologisch vooronderzoek en het in kaart brengen van archeologische waarden eenvoudiger te realiseren. Behoud *in situ* is makkelijker en de archeologie wordt vaker betrokken bij de ruimtelijke ontwikkelingen. In de onderzochte projecten gold dat voor Gorinchem. Vooronderzoek wees uit dat er sprake was hoge archeologische waarden. De vondst werd weliswaar laat gedaan, maar o.a. omdat het hier een nieuwbouwwijk betrof, was het plan nog aan te passen en kon de donk *in situ* bewaard blijven.

Hoge ruimtelijke druk

Historische stadscentra zijn gewilde woon-, winkel- en vestigingslocaties waar de ruimtedruk erg hoog is. Voor bouwprojecten in of nabij de binnenstad wordt daarom vaak een intensief programma gepland met veel vierkante meters kantoren, winkelruimte, horeca, uitgaansmogelijkheden en woningen. Bovendien brengt het ontwikkelen van een binnenstedelijke locatie extra kosten en risico's voor de projectontwikkelaar met zich mee.

Door de intensieve programma's staan de cultuurhistorische waarden onder zware druk. Het aanleggen van een parkeergarage kan bijvoorbeeld ten koste gaan van behoud *in situ* van archeologische waarden, en een groot bouwblok is soms moeilijk in te passen in de historische stedelijke structuur. Het is belangrijk om de balans te vinden tussen het bouwprogramma en de cultuurhistorische waarden. Een aansprekend voorbeeld hiervan is Gouda, waarop innovatieve wijze cultuurhistorie en nieuwe functies zijn geïntegreerd. In 's Hertogenbosch werden verschillende vakgebieden gecombineerd en konden zo oplossingen gevonden worden.

Vanuit een ontwikkelinggerichte benadering van beheer van cultuurhistorie kan een intensief programma ook juist een kans zijn. Een licht programma geeft nauwelijks financiële armslag om cultuurhistorie te betrekken. De ervaring met het Belvedere programma leert dat een gebiedsgerichte benadering waarbij de kosten en baten van cultuurhistorie worden verrekend binnen het gehele project, de meeste kansen biedt voor integratie van cultuurhistorie in stedelijke ontwikkeling.

Andere belangen

Soms staan andere belangen, zoals gezondheid of werkgelegenheid, haaks op het cultuurhistorische belang. De belangenafweging vindt op bestuurlijk en politiek niveau plaats en soms zal men besluiten ten gunste van andere belangen. In Haarlem maakte ernstige bodem-

vervuiling archeologisch onderzoek onmogelijk. In Mosae Forum in Maastricht was het financiële belang zo groot dat de cultuurhistorische waarden alleen in sterk aangepaste vorm behouden konden worden.

Behoud versus ontwikkeling

In 1999 introduceerde de Nota Belvedere het begrip Behoud door Ontwikkeling. Behoud van historische structuren is van belang, maar is niet altijd mogelijk. Er zou gezocht moeten worden naar manieren om het erfgoed mee te ontwikkelen en zo veel mogelijk herkenbaar en richtinggevend te laten zijn in de nieuwe ontwerpen. Dit concept wordt niet door iedereen onderschreven. Meer op behoud gerichte krachten benadrukken het belang van behoud en hebben minder oog voor de ontwikkelingsaspecten. Dit kan het proces frustreren en het zoeken naar innovatieve oplossingen in de weg staan.

Economisch klimaat

In Nijmegen en Maastricht werd aangegeven dat de tijd voor behoud en ontwikkeling van cultuurhistorie en archeologie in het bijzonder op dit moment niet zo gunstig is vanwege recessie en bezuinigingen. Aan de andere kant is er een (economische) marktvraag naar woningen en leefomgevingen met een eigen identiteit. Cultuurhistorie kan die geven en wordt vaak ook als zodanig gebruikt. In die zin heeft cultuurhistorie het economische tij weer mee.

4. Tot besluit

4.1. Goede omgang met cultuurhistorie

In Nederland spelen grote ruimtelijke ordeningsvraagstukken. Omvangrijke gebieden worden herontwikkeld ten behoeve van woningbouw, bedrijventerreinen en infrastructuur. In deze processen vraagt de positie en rol van de cultuurhistorie constant aandacht. De RDMZ en de ROB worden daar ieder vanuit hun eigen discipline regelmatig mee geconfronteerd. De RDMZ adviseert over de gebouwde monumenten en historische stedenbouwkundige structuren. ROB adviseert over een goede omgang met de archeologische waarden. In de nieuw op te richten Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM) waarin beide diensten fuseren, zal daar de aandacht voor het historisch cultuurlandschap bijkomen.

“Goede omgang met cultuurhistorie” is niet objectief meetbaar en binnen de cultuurhistorie lopen de meningen uiteen over wat dat nu eigenlijk is. Betekent het dat cultuurhistorische waarden ongeacht de situatie volledig beschermd en behouden dienen te worden? Of kun je het erfgoed mee ontwikkelen en het daarmee een volwaardige rol geven in de moderne ontwikkeling, zoals de Nota Belvedere propageert. Elke discipline heeft zijn eigen dilemma’s bij het vinden van de antwoorden. Wat is bijvoorbeeld de status van een Beschermd Stadsgezicht? Betekent het dat er geen enkel pand veranderd mag worden en wordt daarmee een historische stedenbouwkundige situatie bevroren waardoor geen groei en ontwikkeling meer mogelijk is? Wordt het historisch landschap niet aangetast door de zogenaamde natuurontwikkeling en wat is de positie van gebouwde monumenten en archeologie in deze processen? Welke problemen brengt de wens tot behoud *in situ* van archeologische waarden met zich mee, en zijn daar alternatieven voor te vinden? Kortom: allemaal vragen over opvattingen ten aanzien van cultuurhistorie en ruimtelijke ordening en stedenbouw, waar geen eensluidend antwoord op te geven is, maar waar de erfgoeddiensten wel mee geconfronteerd worden en een antwoord op moeten formuleren.

4.2. Cultuurhistoriebreed..., maar toch even aandacht voor archeologie

Dit rapport verschijnt in het kader van het Europese project Planarch2 waarin de wisselwerking tussen archeologie en planologie wordt onderzocht. Vooruitlopend op de Nederlandse situatie waarin één rijksdienst voor archeologie, cultuurlandschap en monumenten ontstaat, heeft de ROB besloten de cultuurhistorie als geheel te onderzoeken en zich niet te beperken tot de archeologie.

Toch is het zinvol om even bij de archeologie stil te staan. De ROB heeft belangstelling voor de problematiek van archeologie in binnensteden omdat de dienst hier nauwelijks ervaring met advisering heeft. De dienst is vooral bekend met het landelijk gebied, terwijl de bedreiging van het archeologisch erfgoed in de steden minstens net zo groot of misschien zelfs wel groter is. Immers: juist in stedelijke gebieden is ruimte schaars en leggen maatschappelijk ontwikkelingen een enorm beslag op kostbare grond en ruimte. De ROB geeft vorm aan die belangstelling in het project *AMZ en Verstedelijking*. Bedoeling is te komen tot een gebiedsgerichte, cultuurhistoriebrede strategie voor de omgang met archeologische waarden in stedelijke context.

In dat kader verschijnt het rapport *De Rol van de Cultuurhistorie in Stedelijke Projecten* als Nederlandse bijdrage aan Planarch2. Voor de ROB is het een eerste aanzet om inzicht te krijgen in de mechanismen en het krachtenspel van stedelijke ontwikkelingstrajecten waarin cultuurhistorie een plek heeft of zou kunnen hebben. De ROB wil met dit rapport een eerste

stap zetten om kennis op dit gebied op te doen, uit te breiden en te delen zodat er op termijn een adequaat instrumentarium ontwikkeld kan worden voor deze specifieke thematiek. Het rapport is een verslag van de analyse van acht projecten waarin de cultuurhistorie - in meer of mindere mate - een rol speelde. Het onderzoek maakt ten aanzien van de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke ordening en stedenbouw een aantal zaken duidelijk die interessant genoeg zijn om verder uit te werken. Hieronder worden zij voor de archeologie nader uitgewerkt.

Behoud in situ van archeologische resten

In het onderzoek is gekeken welke rol de cultuurhistorie heeft gespeeld in acht verschillende stedelijke projecten. Zeven projecten waren binnenstedelijke ontwikkelingsgebieden en één betrof de ontwikkeling van een nieuwe woonwijk in voormalig landelijk gebied. Ten aanzien van archeologie hanteert het Rijk het uitgangspunt dat archeologische resten zoveel mogelijk *in situ* behouden dienen te worden, maar opvallend was dat dit in de onderzochte herontwikkelingsprojecten in de oude binnensteden nergens gerealiseerd kon worden. In Gouda, Haarlem, Maastricht, Apeldoorn, Nijmegen, 's Hertogenbosch en Leiden werd verschillend en met wisselend succes cultuurhistorie betrokken, maar nergens werden archeologische resten volledig *in situ* behouden. Dat kon alleen bij de aanleg van de nieuwbouwwijk in Gorinchem. Maar dat was dan ook het enige project in een onbebouwd, nog niet verstedelijkt gebied. Hierdoor konden de plannen nog aangepast worden, omdat in de stedenbouwkundige opzet flexibeler kon worden omgegaan met de andere randvoorwaarden dan in al verstedelijkte gebieden. In Apeldoorn zou behoud *in situ* mogelijk zijn geweest, maar daar is toch besloten op te graven.

De archeologische praktijk in binnensteden blijkt weerbarstig. Het is bijvoorbeeld moeilijk om archeologisch vooronderzoek te doen, omdat dan meestal eerst de bestaande bebouwing gesloopt zou moeten worden. Gelukkig geeft archiefonderzoek in dat geval ook antwoorden en maken veel stedelijke gemeenten cultuurhistorische beleidskaarten waarin zij aangeven wat zij met de aanwezige cultuurhistorie ambiëren.

Vaak is de ruimtevraag zo groot dat vasthouden aan behoud *in situ* als onrealistisch wordt ervaren. Goed archeologisch onderzoek en documentatie blijft dan over. Is het in deze situatie verstandig om in oude binnensteden vast te blijven houden aan het principe van behoud *in situ* of moeten moet een andere handelwijze ontwikkeld worden.

Er lijkt dus een spanning te bestaan tussen het rijksbeleid dat archeologisch erfgoed *in situ* wil bewaren en praktijk waarin dit bijna onmogelijk is. Dit is een van de vraagstukken ten aanzien van archeologie waarnaar de nieuwe RACM nader onderzoek kan doen.

Archeologie als inspiratiebron

In de analyse werd de cultuurhistorie als geheel beschouwd. Van alle aspecten van het erfgoed werd bekeken hoe behoud gerealiseerd werd en hoe het werd betrokken in de nieuwe ontwikkelingen. Op de achtergrond speelt hier de Belvedergedachte. In de Nota Belvedere wordt onder het motto Behoud door Ontwikkeling aangegeven dat als volledig behoud onhaalbaar is, het mogelijk is het cultureel erfgoed in de nieuwe ontwerpen te betrekken, zodat gedeeltelijk of geheel behoud gewaarborgd is. De Nota Belvedere pleit voor een structurele rol van cultureel erfgoed bij ruimtelijke orderingsvraagstukken en staat een leidende rol voor van cultuurhistorie bij ruimtelijke ontwerpen. Behoud is gegarandeerd door functionaliteit en de ruimtelijke ontwerpen winnen aan kwaliteit door te kiezen voor cultuurhistorie als uitgangspunt.

In een aantal projecten was cultuurhistorie duidelijk toonaangevend in de plannen en werd cultuurhistorie als inspiratiebron gebruikt voor de nieuwe ontwerpen. De analyse geeft echter de indruk dat hoe goed de cultuurhistorie ook betrokken is, de archeologie het minst gebruikt wordt ter inspiratie. Een uitzondering is Nijmegen waar men nadrukkelijk heeft gekozen de Romeinse resten leidend te laten zijn.

Het vermoeden dat archeologie minder vaak ter inspiratie gebruikt wordt dan de andere soorten erfgoed, is in dit kader niet onderzocht maar wordt bevestigd in gesprekken met gemeentearcheologen en cultuurhistorici.

De reden hiervoor is onduidelijk, maar verdient wel aandacht. Misschien moet archeologie als inspiratiebron binnen het project AMZ en Verstedelijking, binnen het Belvedereprogramma en binnen de RACM extra aandacht krijgen.

4.3. Emancipatie van cultuurhistorie in ruimtelijke ordeningsprocessen

In alle geanalyseerde projecten heeft de cultuurhistorie een zekere rol, maar die varieert van ‘noodgedwongen’ omdat wettelijke bepalingen en maatschappelijke druk dat nu eenmaal vereisen, tot ‘inspirerend’ omdat betrokkenen de meerwaarde zien van cultuurhistorie voor de moderne leefomgeving. De onderzochte projecten bewegen zich tussen deze twee uitersten. De projecten verschillen onderling, ze kunnen niet zonder meer met elkaar vergeleken worden en het is niet te zeggen dat het ene beter of slechter is dan het andere. Er valt niet één enkel element te noemen dat van doorslaggevend belang is voor een goede, inspirerende inbreng van cultuurhistorie. Het blijkt veel meer een samenspel van actoren, belangen en inzichten, en plaatsgebonden omstandigheden dat uitmaakt welke plaats de cultuurhistorie inneemt. Juist in het samenspel en in het uitzoeken waar partijen elkaar kunnen vinden, ligt de beste mogelijkheid om cultuurhistorie een inspirerende plek te geven in de ruimtelijke ordening en de moderne stedenbouw. Dat is niet altijd vanzelfsprekend en je zou kunnen zeggen dat cultuurhistorie zich binnen de ruimtelijke ordening nog voor een groot deel moet emanciperen. De nieuwe RACM kan een rol spelen in dit emancipatieproces door waar mogelijk cultuurhistorie onder de aandacht te brengen in ruimtelijke ordeningsprocessen en partijen te stimuleren in het maken van keuzes ten voordele van cultuurhistorie. Hiervoor zijn de bevindingen van onderhavig onderzoek goed te gebruiken.

De belangrijkste zijn samen te vatten in een aantal steekwoorden die een rol zullen spelen in het vervolgtraject van dit onderzoek: centrale regie, kennis en informatie, en communicatie. Uit het onderzoek blijkt onder andere het belang van één centrale partij in het ontwikkelings-traject. De gemeente kan die rol goed spelen, maar dat vraagt wel dat zij cultuurhistorie structureel een plaats geeft in het totale afwegingstraject van de ruimtelijke ordening en stedenbouw, en in een duidelijk beleidsplan aangeeft welke positie cultuurhistorie heeft. Kennis van de aanwezige cultuurhistorie en de toegankelijkheid daarvan voor alle betrokken partijen is een wezenlijk element bij een volwaardige plaats van de cultuurhistorie in stedelijke ontwikkelingen. Maar ook de kennis van de werkwijzen en inzichten van de verschillende vakterreinen die betrokken zijn bij stedelijke ontwikkeling zijn van belang voor succes.

Een belangrijke les uit het onderzoek is dat een goede, open communicatie op de juiste momenten het totale proces verbetert. Of het nu gaat om communicatie tussen gemeentelijke afdelingen, binnen een projectgroep of met bewoners en andere belanghebbenden, het tijdig doorgeven van informatie draagt enorm bij aan succes. Misverstanden worden voorkomen als alle belanghebbenden zoveel mogelijk betrokken zijn bij het proces. Goede communicatie

maakt de cultuurhistorische belangen duidelijk en draagt daarmee bij aan het verkrijgen van een goede plek in het ruimtelijke ordeningsproces.

Bovengenoemde elementen maken onderdeel uit van een creatief proces waarin de cultuurhistorie stap voor stap successen behaalt en die het emancipatieproces bevorderen. De nieuwe RACM wil een rol spelen in het emancipatieproces en aandacht vragen voor de speciale problematiek van de cultuurhistorie in steden en te verstedelijken gebieden. De dienst zal relevante partijen opzoeken om gezamenlijk een concrete vorm te geven aan dit voornemen. Het rapport *De Rol van Cultuurhistorie in Stedelijke Projecten* geeft genoeg aanleiding om te veronderstellen dat daarmee in een behoefte wordt voorzien.

Bijlage 1 Geraadpleegde bronnen

Assche, K. van/M. Duineveld, 2004: *Groot Archeologiekamp Leidsche Rijn. Over de rol van cultuurhistorie in planning en ontwerp*, Wageningen.

Belvedere Projectbureau i.s.m. Het Oversticht, Grontmij en Saxion, 2002: *Uit de hoofden, in de plannen. Onderzoek naar de doorwerking van cultuurhistorie in ruimtelijke plannen*. Zwolle.

Bureau Benedenrivieren, 2004: *Rivierbreed 6*, Rotterdam.

Bloemers, J.H.F. *et al.*, 2001: *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling. De conceptuele grondslagen*, Assen (NWO).

Cuming, P./K. Evans/J. Williams, 2001: *The Planarch Project in Belgium (Flanders and Wallonia), England, France and the Netherlands. Final report on actions undertaken by the partners*.

Ennen, E., 2004: *Wonen in gecreëerd erfgoed. Belevingen en bindingen in Brandevoort*. DGW/NETHUR partnership 25, Utrecht.

Fonds, T./C. L. Nyst 2005: *Plannen met Cultuurhistorie*. Amersfoort (ROB/NWO-rapport).

Gorinchem, Gemeente, 2004: Alblasserwaard Vijfheerenlanden en BRO Vught, *Inloopavond ontwerp-welstandsnota*, Gorinchem.

Gorinchem, Gemeente, 2004: Bevo Woningbeheer en Bouwen en Bewaren, *Nieuwsbrief Lingewijk*, Gorinchem.

Grontmij Utrecht, 1995: *Synergieproject uitgroei Houten. Inpassing archeologische vindplaatsen in een Vinex-locatie*, Houten.

Haarlem, Gemeente, ING Real en Rijksgebouwendienst, 2004: *De Appelaar*, nieuwsbrief 10, Hillegom.

Hart, H. 't/ J. van Dijk/M. de Goede/ W. Jansen/J. Teunissen, 1996: *Onderzoeksmethoden*, Meppel.

Hessing, W.A.M./C.E.M. Kaptein/I.S.M. Cuperus, 2002: *496 Schatbewaarders. Gemeentelijke Archeologische Monumentenzorg na de invoering van het Verdrag van Valletta (Malta)*. VNG uitgeverij, Den Haag.

Hidding, M.C., 1997: *Planning voor Stad en Land*, Bussum.

Jacobs, E., 2004: *Duurzaam beheer en behoud van archeologische waarden in het stedelijk gebied. Tussen papier en praktijk*. Jacobs & Burnier Archeologisch Projectbureau, Amsterdam.

Janssen, A., 2001: *Cultuurhistorie en ruimtelijke ordening*, Expertisecentrum LNV, Ede/Wageningen.

- Jong, C./R. Raat, Bugel Hajema Adviseurs, 2003: Regio Achterhoek. *Leidraad Cultuurhistorisch beleid*, Amersfoort.
- Kienhuis, H.I. 2001: *Het verhaal van kosten van archeologisch onderzoek*. De Gemeentestem.
- Loomans, C.M.W., 2004: *Gekoesterd erfgoed. Integrale beleidsnota op het gebied van de bovengrondse en ondergrondse monumentenzorg*. Nota Monumenten en Archeologie (concept), Gemeente Houten, Houten.
- Mosae Forum Infocentrum, 2004: *Nieuwsbrief Mosae Forum 1*. Gemeente Maastricht en 3W, Maastricht.
- Mosae Forum Infocentrum, 2004: *Nieuwsbrief Mosae Forum 2*. Gemeente Maastricht en 3W, Maastricht.
- Manifesta, 2003: *Stimuleringsfonds voor Architectuur. Eerste ronde*. Kaarten Belvédère Projecten.
- Martin, M., 1997: *'Tussen traditie en vernieuwing. Ruimtelijke transformaties van Maastricht 1650-1905'*, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.
- Nijmegen, Gemeente, Directie Grondgebied, Afdeling Stadsontwikkeling, Bureau Architectuur & Monumenten: *Cultuurhistorisch profiel. Cultuurhistorie in zicht*, Nijmegen.
- Nijmegen, Gemeente, Directie Wijk en Stad, 2003: *Koersdocument Koers West, samen bouwen aan een sterke stad*, Nijmegen.
- Nijmegen, Gemeente, Directie Grondgebied, Afdeling Stadsontwikkeling, Bureau Architectuur & Monumenten, 2004: *Cultuurhistorie in zicht, een fysieke opgave*. Nijmegen.
- Nijmegen, Gemeente, Directie Wijk en Stad, 2004: *Voortgangsrapportage Koers West*, Nijmegen.
- OCW, Ministerie, 2004: *Malta Magazine, Bodemgebruik en Archeologie 6*.
- OCenW/VRM, Ministeries, 2004: *Cultuur en stedelijke vernieuwing. Denkboek voor de cultuurimpuls ISV*. Roombeek, Enschede.
- Philippi, G., 2002: *Cultuurhistorie, een vergeten aspect?* Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Universiteit Twente, Enschede.
- Projectbureau Belvedere, 2003: *Nieuwe Tradities, projecten 2002*, Utrecht.
- Projectbureau Belvedere, 2003: *De Gewenste Geschiedenis. Pleidooi voor het Limes programma*, Utrecht.
- Strolenberg, F. (red.) 2004: *Werken aan naoorlogse wijken. Cultuurhistorie in de herstructurering*, Belvedere supplement bij Stedebouw & Ruimtelijke Ordening 3, jaargang 85, Den Haag.

Projectbureau Belvedere, 2004: *Belvedere Nieuws* 8, Utrecht.

Projectbureau Belvedere, 2004: *Belvedere in de stad. Voorbeeldprojecten ter inspiratie voor lokaal beleid*, Utrecht.

Rooijen, van C., 2004: *Gemeenten en het archeologisch erfgoed van de historische steden. Onderzoeksontwerp*. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.

Royal Haskoning, 2004: *Beleidsmonitor Belvedere 2003. Beleidsevaluatie*, Nijmegen.

Ruijgrok, E.C.M., 2004: *Economische waarde van cultuurhistorie*. Witteveen & Bos.

Stimuleringsfonds voor de Architectuur, 2004: *Geschiedenis en Ontwerp*. Manifesta Rotterdam.

Utrecht, Provincie, Dienst Ruimte en Groen, Sector Recreatie, Erfgoed en Toerisme, 2003: *Niet van Gisteren, Hoofdnota Cultuurhistorische Hoofdstructuur en Beleidsvisie van de provincie Utrecht*. Utrecht.

Van Roosmalen Van Gessel Architecten E.P., 1999: *Versterkt Den Bosch. Ontwikkelingsplan vestingwerken 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch.

Internetbronnen

www.gemeente-archeologie.nl CGA/VNG, *Voorbeeldbeleidsplan gemeentelijke AMZ* (wordt momenteel herzien).

www.gorinchem.nl, *Gorcumse gemeenteraad oordeelt over scenario's Hoog Dalem*. Gorinchem, 2004

www.vrom.nl, *Digitaal uitwisselbare ruimtelijke plannen (DURP)*. Nieuwsbrief DURP, oktober 2004, nr.9

www.walledtowns.com.

www.planarch.org

Bijlage 2 Overzicht betrokken instanties en personen

Aan dit onderzoek werkten de volgende instanties en personen mee:

Begeleidingscommissie:

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

- Marjo van Loon, Beleidsmedewerker Belvedere
- Els Romeijn, Beleidsmedewerker Planvorming en Ruimtelijk Ordening, regio West
- Nathalie Vossen, Beleidsmedewerker Planvorming en Ruimtelijke Ordening, regio Zuid

Projectbureau Belvedere

- Hans-Lars Boetes, Adviseur strategie cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling

Rijksdienst voor de Monumentenzorg

- Lammert Prins, Senior medewerker Cultuurwaarde onderzoek
- Peter Timmer, Consulent stedenbouw regio Zuid

Gemeente Houten

- Jenny Fix, Hoofd afdeling Ruimtelijke Beleid

Convent van Gemeentelijke Archeologen

- Mieke Smit, Gemeente Arnhem, Archeoloog

Algemene informatie:

Provincie Friesland

- Gilles de Lange, Provinciaal archeoloog

Gemeente Leeuwarden

- Tjeerd Heidstra, Gemeentelijk projectmanager ruimtelijke ordening

Gemeente Houten

- Jenny Fix, Hoofd afdeling Ruimtelijk Beleid

Provincie Zeeland

- Miek Geerts, Beleidsmedewerker archeologie

Stichting cultureel erfgoed Zeeland

- David Koren, Coördinator Steunpunt Monumentenzorg
- Gemeente Sluis
- Sjef Verwilghen, Projectleider Grote Projecten

Jacobs en Burnier archeologisch projectbureau

- Erik Jacobs, Directeur/archeoloog

Projecten:

Laag Dalem Zuid, Gorinchem

- Gemeente Gorinchem, Ron Osenga, Beleidsmedewerker ruimtelijke ontwikkeling

De Koningshof, Gouda

- Gemeente Gouda, Afdeling ruimtelijk beleid, Bianca van den Berg, Beleidsmedewerker cultuurhistorie
- Blauwhoed BV, Conny den Ouden, Projectmanager
- Sjoerd de Vries Consultants BV, Sjoerd de Vries, Projectleider van De Koningshof

Van Haeftenpark, Apeldoorn

- Gemeente Apeldoorn, Afdeling Bouwtoezicht en Monumenten, Maarten Wispelwey, Archeoloog
- Gemeente Apeldoorn, Afdeling Bouwtoezicht en Monumenten, Hennie Rensink, Projectsecretaris

Versterkt Den Bosch, 's Hertogenbosch

- Gemeente 's Hertogenbosch, afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten, Hans Meester, Afdelingshoofd

De Meelfabriek, Leiden

- SLS Wonen, Lisa Johnson, Directeur

Mosae Forum, Maastricht

- Gemeente Maastricht, Dienst Stadsontwikkeling en Grondzaken, afdeling Stedelijke inrichting, Eric Wetzels, archeoloog
- Gemeente Maastricht, Dienst Stadsontwikkeling en Grondzaken, Afdeling Stedelijke inrichting, Hub Winkes, Projectmanager

De Appelaar, Haarlem

- Gemeente Haarlem, Maarten Poldermans, archeoloog
- Gemeente Haarlem, Sector Stedelijke Ontwikkeling, Fred Woltjer, projectmanager

Koers West, Nijmegen

- Gemeente Nijmegen, Wout van Hees, Projectleider Koers West
- Gemeente Nijmegen, Afdeling Monumenten en Archeologie, Yana van Tienen, Senior beleidsadviseur architectuur en monumenten
- Gemeente Nijmegen, Afdeling Monumenten en Archeologie, Kien van de Hövel tot Westerflinter, Senior beleidsadviseur architectuur en monumenten
- Gemeente Nijmegen, Afdeling Monumenten en Archeologie, Bob Nederveen, Senior beleidsadviseur architectuur en monumenten

Bijlage 3 Vragenlijst vraaggesprekken

Tijdens de vraaggesprekken vormden de volgende vragen de leidraad.

Cultuurhistorisch belang

- Vindt er integratie plaats van monumentenzorg, historische geografie en archeologie?
- Zo ja, hoe en in welke gevallen?
- Op welke wijze worden de cultuurhistorische waarden beschermd en ontwikkeld?
- Welke cultuurhistorische aspecten (gebouwde monumenten, historische geografie, archeologie) zijn in de stedelijke ontwikkeling geïntegreerd?
- Welke rol speelt cultuurhistorie in de totale belangenafweging?

Proces

- Wat was de aanleiding om cultuurhistorie te betrekken bij de planvorming?
- Op wiens initiatief gebeurde dit?
- In welke fase speelde cultuurhistorie een rol?
- Welke partijen waren betrokken?
- Hebben bewoners een rol gespeeld in het proces?

Actoren

- Wie heeft de leiding van het project?
- Hoe is de samenstelling van het projectteam?
- Bestaat er een gezamenlijk begrippenkader? Zo ja, hoe is dat tot stand gekomen?

Meerwaarde

- Hoe zien de projectleiders de kansen voor cultuurhistorie in het stedelijke ontwikkelingsproject en hoe verzilveren ze die?
- Hoe wordt het behoud en de ontwikkeling van de cultuurhistorische waarden gefinancierd?

Instrumentarium

- Welke cultuurhistorische instrumenten zijn gebruikt in dit project?
- Wordt er gebruik gemaakt van waardenkaarten en zijn hier beleidskaarten aan verbonden?
- Zijn er specifieke en/of algemene succesfactoren te noemen t.a.v. de rol van cultuurhistorie?
- Zijn er specifieke en/of algemene faalfactoren te noemen t.a.v. de rol van cultuurhistorie?